

ДІТЯЧА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
За редакцією В. АРНАУТОВА та О. ПОПОВА

БОРИС ГРИНЧЕНКО

ВИБРАНІ
ТВОРИ

УПОРЯДУВАЛА
ЛЮДМИЛА ДМИТРОВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

БОРИС ГРИЧЕНКО.

Коли ми тепер дивимось на вікна книжкових крамниць і бачимо в них безліч українських книжок, коли читаємо, яких заходів вживає Радянська влада, щоб дати змогу всім народам колишньої Росії одержати освіту своєю рідною мовою, то навіть дивно згадати, що були колись на Україні такі часи, коли за читання української книжки садовили у в'язницю.

В 1876 році російський уряд видав суворого наказу, що забороняв писати українською мовою будь-які наукові книжки. Правда, ця заборона до творів красного письменства не стосувалася, але урядові посилаки так ретельно взилися до боротьби з українською літературою, що ще їй від себе збільшували утиски та перешкоди. Ось чому цензори (царські урядовці, що давали дозвіл друкувати ту чи иншу книжку) забороняли друкувати всяку українську літературу, надто-ж тоді, коли завважували, що її талановито й цікаво написано. Вони боялися, що така книжка може надати охоти їй далі читати українські книжки.

Дитячі книжки українською мовою було зовсім заборонено, бо на думку уряду діти повинні були вчитися російської мови й не псувати її «мужицькою говіркою». А коли навіть і дозволяли вже видруку-

вати якусь книжечку, то й тоді, по-перше, викидали такі слова, як «Січ», «Україна», «козак», а слово «воля» — заміняли словом «доля». По-друге, вимагали, щоб автори додержували не українського правопису, тоб-то писали так: «Я убогий родивсь, и в ти дни як вмырать доведетьця мени, тилькы горе та стомлени руки»...

Царський уряд додержував того погляду, що українців як окремої нації нема, що українець—це той самий руський (з додатком «мало», тоб-то малоруський). Виходить, що ніби-то не повинно бути і окремої української мови: це, мовляв, вигадка бунтівників, що мріють за стародавню козаччину, за вільну Січ, за самостійну Україну. А це вже була досить небезпечна річ для царату. 1863 року було революційне повстання у Польщі. Польська революційна інтелігенція закликала українську приєднатися до неї, щоб спільно боротися за волю. На Волині зроблено було навіть деякі спроби підняти на боротьбу селянство. Все це вельми налякало царський уряд і змусило його видати наказа про заборону українського слова. Одночасно уряд люто боровся з революційною інтелігенцією—як українською, так і російською. Боротися з урядом було важко. В'язниця, заслання, смертні присуди—були віновіддю уряду на революційні вчинки інтелігенції. Частина цієї інтелігенції почала гуртуватися у терористичні гуртки та партії, що ставили собі за мету—боротися на смерть з царатом. Друга частина української інтелі-

генції склала зброю і навіть перейшла (після реформ 60-х років) на бік царату. Третя відмежувалася від революційної боротьби та стала на шлях культурної роботи серед селянства, намагаючись особливо піднести в ньому національне почуття: любов до своєї рідної мови та до рідного краю. Ця остання група спиралася головню на дрібних панків, що з заздрістю дивилися на великі економії російських та своїх українських (тільки зрусифікованих) поміщиків. За ґрунт до націоналістичної пропаганди («за рідний край») ставали і настрої городських міщан (ремесників та дрібних торговців), що вороже ставилися до конкурентів не українців. Підтримувала цей націоналізм і частина селян-куркулів, що тяглася за панками та дивилася на «рідний край» як на поле для свого збагачення.

Та частина української інтелігенції, що відбивала всі ці настрої та інтереси, розуміла добре, що «рідна школа», «рідна мова» не можуть нормально розвиватися в умовах царського самодержавства. Тому вона прагнула реформ, що зробили-б з Росії конституційну (демократичну) державу, а з України—її автономну частину. Шлях до цього на їх думку був не у збройній боротьбі з царатом, а в культурницькій діяльності, в пропаганді словом та ділом національно-культурної справи всупереч важким умовам праці.

«Не ховатися треба, а навпаки, ще вище підвести голову, бо треба підносити пониклого духа вгору». Так говорили ці люди. Вони розуміли, що треба бо-

ротися з урядом за українську школу, бо в російській українські діти, а найбільше на селі, нічого не розуміють. І навчання чужою незрозумілою мовою вбиває в дитині бажання вчитися. Вони зрозуміли також, що і дітям, і дорослим селянам та робітникам українцям треба давати популярні книжки, писані зрозумілою їм українською мовою. Вони, переборюючи всі перешкоди, намагалися друкувати такі книжки та просувати їх на село.

Основною хибою їхнього світогляду та праці було те, що вони не розуміли значіння робітничої класи, яка мала визволити і себе, і селянство від гніту царату взагалі, й від національного зокрема. Тому життя їх випередило, боротьба з царатом перейшла до рук соціал-демократичної партії (її більшовицької частини). В творах «культуришників» є багато малюнків з тяжкого життя селянства, вони раз-у-раз правильно висвітлюють взаємини між окремими шарами селянства, але вони не мають сили накреслити план визволення трудящого люду з пут царсько-буржуазного режиму.

До таких письменників належить і Борис Грінченко.

Борис Дмитрович Грінченко народився 27 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр, Харківського повіту. Батько його був колись військовий, штабе-капітан, але в той час, коли народився майбутній письменник, Дмитро Грінченко вже покинув службу й хазяйнував на своїх 19 десятинах. Жили вони небагато. Проте, старий Грінченко, хоча й не цурався

простої роботи, але дуже хотів жити по-панському, тоб-то «по-дворянському», а тому й заборонив він своїм дітям говорити українською, «мужицькою» мовою, а привчав їх до російської, яка на його думку була «благородною» і більш придатною для «паненят».

Однак, ці вимоги були не до смаку маленькому Борисові, і він раз-у-раз тікав до селян, приятелюючи з ними й до схочу розмовляючи. А селян до Грінченків приїздило багато, бо в них був водяний млин і околицні селяни мололи в ньому зерно. Оці приїжджі селяни й розповідали хлопцеві українські казки, співали йому народніх пісень і ним збільшували його зацікавлення й любов до всього українського.

А коли не було чужих селян, він ходив до муляра Андрія та до баби Гальки, що жили на хуторі, і вони також тішили хлопця казками та піснями.

Незабаром Грінченки переїхали в инший хутір, Довбино, на Харківщині. Цей хутір стояв серед українських сел, наймити були українці і він мав повну змогу вчити українську мову з уст її творця—народу.

Але не самими тільки казками цікавився хлопець. На п'ятому році свого життя він уже вмів читати й писати, а трохи згодом навіть і вірші намагався складати. Читав-же він дуже багато. Дитячих книжок вдома не було. Тому він читав усе, що впадало йому до рук: перекладні французькі та німецькі історичні романи, і англійських поетів, і російських письменників. Багато читав також і російських газет. Лише на

11 році свого життя, вступивши до реальної школи у Харкові, Грінченко мав змогу прочитати все те, що йому хотілося. Тут, буди у першій класі школи, прочитав він «Енеїду» Котляревського. Але ні «Енеїда», ні байки Гребінки, що прочитав він їх ще вдома, йому не подобалися. Він не вважав їх за поважні твори.

Зовсім инше вражіння справив на нього Шевченків «Кобзар». Ця книжка принала йому до серця й захотіла його читати й вивчати твори українських письменників. А далі, під впливом цих книжок, Грінченко й сам перестав писати російською мовою, перейшовши цілком на українську й закликаючи до цього-ж своїх шкільних товаришів.

Ще дев'ятилітнім хлопчиком, читаючи вдома часописи, Грінченко й собі заходився «видавати часописи». Тоб-то він складав сам вірші й оповідання й читав їх усім, хто був навколо. Те саме, але, звичайно, в серйознішій формі, робив він і в реальній школі. Але, як ми вже зазначали, уряд люто карав тих, хто писав книжки українською мовою. Цим ще більш не вгодився начальству цей палкий юнак, що, не вважаючи на всі заборони, не тільки що поширював серед учнів любов до української мови, але й діставав для них українські книжки. Та й батьки учнів зизом дивилися на Грінченка, що привчав їхніх дітей до «мужицької мови».

І от один з цих батьків зробив лихе діло. Справа в тому, що Грінченко, часто стикаючись з селянами

ї розмовляючи з ними, знав, як вони живуть. Наприклад, в одному вірші він писав:

Убогії ниви, убогії села,
Убогій обшарпаній люд,
Смутні карти, смутні, невеселі,
Та інших не знайдеш ти тут...

Він бачив, що селяни темні, неписьменні, і хотілося йому розвіяти цю темряву. Хотілося йому розповісти селянам про те все, що він сам з книжок знав. Ба, навіть, більш від того: він гадав, і товаришів своїх привчав до думки, що народ скривджено, що цю кривду треба знести. Тому він давав своїм шкільним товаришам читати такі книжки, де писалося про народ та про те, хто чим живе.

Лихо трапилося через книжку Подолницького «Парова машина», що була написана українською мовою. Він дав її своєму товаришеві і той показав її батькові. А батько її поскаржився шкільному начальству, що, мовляв, у школі такий «бунтар» є. І, хоча Грінченко мав усього 16 років віку, його заарештували і посадили у в'язницю. Тримали його там недовго, лише півтора місяця. Але як тримали... Наче якогось злодія. Одягли в арештантську одіж, тоб-то полотняну сорочку та полотняні штани та такий само халат. І то в-осени, коли у в'язниці було вогко й зимно.

А випустивши, заборонили вчитися у будь-якій школі. Здавалося-б, уже нічого гарного не лишилося хлопцеві на світі, але він не опустил рук. Не дурно-ж він говорить у своїх віршах:

Хоч у недолі й нещасті звікуєм,
Долю онукам дамо,—
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо.

Цієї борні Грінченко ніколи не боявся. І опинившись поза межами школи, він сам, майже дитина, почав дбати про те, щоб українські діти мали змогу вчитися рідною українською мовою й читати книжки, цією мовою писані. Найкращий шлях до того, на думку Грінченка, було вчителювання. Але перш за все йому треба було здобути освіту, шлях до якої йому так немилосердно перешкоджали, бо коли його заарештували, він був ще тільки у п'ятій класі реальної школи. Тому, вступивши до Харківської казенної палати за писарчука, з платнею 10 карбованців на місяць, Грінченко ретельно взявся до науки й незабаром склав при Харківському університеті іспити на вчителя. Жив він під той час дуже бідно, їв мало, бо більшість зароблених грошей витрачав на книжки. Але бадьорість і бажання нести освіту на село його ніколи не кидали. І ось, 1881-го року він нарешті одержав посаду вчителя в селі Введенському на Харківщині. І хоча за тих часів забороняли вживати по школах української мови, однак, Грінченко, криючись від начальства, вчив дітей і по-українському. А взагалі Грінченко був школярам мов рідний брат. Він дуже ласкаво розпитував їх про їхнє життя, розповідав їм багато цікавого з науки й з життя всього світу, і сам також шильно прислухався до того, що оповідали діти. Дванадцять років учителював Грінченко і ніколи не був він для учнів грізним суддею,

як інші вчителі: не становив їх навколоники, не ли-
шав без обіду, а декого з найбідніших навіть годував,
дарма, що сам одержував невеличку платню. За це її
не любили інші вчителі, а особливо пін. Один з
них навіть доноса на Грінченка подав, що він, мовляв,
дітей бунтує та навчає їх не слухатися влади. Але
ніякі доноси, ніякі наклепи її загрози не могли від-
вернути Грінченка від обраного шляху.

І завжди для всіх своїх школярів він залишався
другом, радником та помічником.

Багато гарного зробив Грінченко для селян, по-
легшуючи їм иноді важке навчання, але ще більш
зробив він тим, що писав для них українською мовою
книжки і сам видавав ці книжки.

Правда, книжки для селян писалося та друкувалося
її раніше, але які книжки? Освічені люди гадали чо-
мусь, що мусять бути різні книжки: одні для панів,
інші для селян. А Грінченко казав завжди, що її се-
лянини може зрозуміти кожна книжку, якщо її напи-
сати зрозумілою українською мовою та дати до неї
пояснення незрозумілих слів. От він і заходився дру-
кувати такі книжки, та друкувати її ті, що сам на-
писав. Але не легко було йому здійснити такі свої
наміри: по-перше, йому бракувало грошей, бо нічого
крім платні за свою роботу він не мав, а по-друге,
багато шкодило те, що уряд забороняв друкувати
українською мовою наукові твори та переклади з чу-
жих мов. Однак, Грінченко поборов усі перешкоди.
Спочатку він видавав усе власним коштом, а згодом,

коли він вже розпочав свою видавничу справу, йому допоміг один поміщик Череватенко, що, вмираючи, заповів Грінченкові 1000 карб. на видання книжок для народу. А щоб обійти цензуру, доводилося Грінченкові вживати всяких хитрощів: користуючись тим, що друкувати твори красного письменства забороняли рідше, він писав наукові книжки у формі оповідань. Або вже заборонену книжку послав до цензора з иншою назвою, гадаючи, що цензор вже забув її зміст і дозволить тепер надрукувати. І траплялося, що той справді дозволяв. Писавши книжки, Грінченко, разом зі своєю дружиною, впорядкував величезний музей Тарновського, перевіз його до Чернігова і вжив багато заходів, щоб зберегти зібрані в ньому пам'ятки української старовини.

1902 року Грінченко переїхав до Києва. На той час він уже зовсім покинув учителювання й цілком віддався своїй літературній діяльності. 1905-го року, коли було скасовано наказ 1876 року й дозволено друкувати вільно українські книжки, Грінченко заснував у Києві першу українську газету «Громадська Думка».

Багато писав Грінченко. Перший його твір було надруковано у 1881 році в галицькій газеті «Світло», коли автор мав усього лише 17 років. З того часу Грінченко вже раз-у-раз друкував свої твори в газетах «Зоря», «Правда», «Світ», «Літературно-Науковий Вістник» і т. п., але підписував їх здебільшого вигаданим прізвиськом Іван Перекотиполе, Г. Вільховський, Василь Чайченко.

Писав він також і вірші, що в них малював сумні картини з українського побуту. Але ніколи не почувалося в них одчаю. Навіаки, Грінченко вірив, що

... прийде zapewне той день,
що ми відночнем од мук...

Писав він і великі повісті, і театральні п'єси. Одначе ніколи він не забував тих часів, коли, вчителюючи на селі, приятелював із своїми маленькими учнями й багато розмовляв з ними про їхнє життя, і вони завжди були вдячними та зацікавленими слухачами. Не забував також і того, що бажаючи вчити свою маленьку доньку Настю української мови, він не знайшов для неї книжок і мусів сам їх писати для неї.

От чому велика частина Грінченкових оповідань присвячена дітям.

Але, пишучи для дітей, Грінченко не робив так, як робили інші автори. Він не підроблявся під дитячий смак, і в його творах немає тієї солоденької неправди, коли дітям розказують лише веселі оповідання із «щасливим» закінченням.

Ні, він у своїх творах ставився до дитини як до серйозного читача, і уважно опрацьовував для неї свої оповідання з життя трудящого люду, перейняті широю любов'ю до всіх, що зазнають кривди.

В своїх оповіданнях Грінченко здебільшого малює життя селянських дітей, що з ним він добре обізнався підчас свого вчителювання. Очевидно, найбільш вражало Грінченка вміння селянської дівчинки не тільки самій терпіти горе, але ще й утерти сльози иншим.

Ось перед нами дівчинка Галя («Сестриця Галя»). Вона сама ще дитина, але коли вмерла її мати, то вона зробилася справжньою господинею в хаті. Вона їй обідати варить, і коло дітей ходить не згірш від матери, і не згірш від неї вміє пестити своїх молодших брата та сестру.

Так само її Маруся («Батько її дочка»), залишившись без матери, стає за хазяйку її за помічницю батькові. Вона варить, і хату прибирає, і навіть вчиться шити, щоб ні в чому не відстати від справжньої дорослої господині.

Грінченко довгий час жив на селі. Він бачив, що не для всіх дітей лихі години минали так щасливо як для Марусі. Іншим, як, наприклад, Ксені («Ксеня»), хоч і всім халася доля, та не надовго. І малий товариш Василь, що деякий час своєю чулістю скрашав її життя, не міг їй допомогти, коли мачуха віддала її в чуже село у найми.

Всі ці оповідання Грінченка написано легкою і чудовою українською мовою, просто її надзвичайно ширю.

Але багато з тих оповідань, що призначалися не для дітей, а для дорослих, будуть зрозумілі її маленьким читачам.

Ось, наприклад, оповідання «Непокірний». Вся провина вчителя була в тому, що він ні до кого ніколи не ходив, а сидів у своїй школі—то з дітьми, то з книжками, розмовляв «по-мужицькому», тоб-то по українському, а головню—не бив дітей, не гримав на

них, а навіть гуляв з ними у м'яча. Цього було досить, щоб начальство побачило в ньому небезпечного бунтівника і, не зважаючи на те, що школярі його дуже любили, вигнало його геть із села. І, порівнявши цей малюнок з тим, що ми маємо тепер, діти краще зрозуміють, у які щасливі часи ми тепер живемо.

Так саме зрозуміють діти і горе Параски Шоломієвої («Хата»), в якій куркулі хату забрали, і сердечні муки Петра, що мусів украсти, аби вратувати від голодної смерті жінку й дитину («Без хліба»).

В оповіданні «Сам собі пан» читач побачить, як простий селянин зрозумів те, чого не хотіли розуміти «пани», а саме, що не може бути окремого «справа панського» і «справа мужицького». Адже я плачу за квиток першої класи в потягу, чому-ж я не можу у вагон першої класи сісти,—гадав він. Однак, те, що здавалось за цілком природне, коли його робив пан, видалося нахабністю, коли його зробив «мужик». І, хоча селянин домагався дуже маленького права, однак цього права йому не дали. В поїзді ще такий «злочин» минув йому щасливо, а от уже з «благородного зібрання», куди він насмівся прийти у своїй мужицькій свитині й сісти в першому ряді, його вивели. Та ще й у в'язницю наказали посадити, як справжнього злодія.

Крім власних творів для дітей, Грінченко перекладав найкращі дитячі книжки з чужих мов та зібрав і видав українські народні казки.

Нарешті, Грінченко збирав відомості та склав книжки про те, що то за народ ~~Українці~~ як вони

живуть, які у них звичаї та побут, і впорядкував того величезного словника української мови, що ще й досі є єдиним джерелом для досконалого її вивчення.

Вмер Грінченко 1910 року в Оснедалетті, в Італії. Лікарі відрядили його туди лікувати хворі легені. Але здоров'я його було зіпсоване спочатку в'язницею, а потім важкою працею, і південне повітря не допомогло йому. Того-ж таки року тіло небіжчика перевезли до Києва, де й поховали на Байковому кладовищі.

Багато змінилося в житті нашої країни з того часу, як жив та працював Борис Грінченко. Те, про що він мріяв, здійснилося. Україна — вільна. На чолі влади стоять робітники та селяни. Ми маємо свою школу, ніхто не забороняє нам говорити рідною мовою. І на селі все змінилося. Куркулеві й на думку не спаде відбирати хату в бідної вдови, і ніяка сільська влада не наслідиться переслідувати вчителя за те, що він сам говорить і дітей навчає їхньою рідною мовою.

Але діти завжди знайдуть багато цікавого в цих чудових оповіданнях, що малюють нам минуле нашої країни і показують, як серед злиднів, темряви, голод-нечі та стусанів заціліли щирі й чулі постаті Ксені, Галі, Савька й інших героїв оповідань Грінченка.

Січень 1927 р.
Харків.

Людмила Дмитрова.

ОПОВІДАННЯ

СЕСТРИЦЯ ГАЛІЯ.

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому виду та її повисла йому на довгому сивому вусі. Він скинув сльозу, сердячись,—бо хіба-ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятій десяток звернуло? Ні, це бриднтя! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але-ж і цього разу не довго вона стреміла в зубах у Івана. Знов йому облягли чорні думи сиву голову і похилилася голова над столом. 'А люлька, знову забута, лежала долі вже під ногами, і Іван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав дивитися. Ось він усе більшає та більшає, цей туман, ось він уже зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче побігло по щоці і знову повисло на сивому вусі. Еге, п'ятій десяток доживає,— не мало років прожив, та не плакав ніколи Іван, хіба ще як хлопцем малим був, а тепер довелось заплакати.

Та й не дурно-ж старий плаче: його дружиня, що з нею він мало не тридцять років, як риба з водою, прожив, тепер її нема: вона лежить мертва у холодній ямі. Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, одинюкний, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав-же господь йому щастя: всі старші повмирали, zostалися

дома тільки малі, — дванадцятій роцок найстаршій дівчині Галі. Осьде вони всі троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку; мабуть плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кить-кить... Але він того вже не чує. «Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелось розлучитися»...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як-то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...

Отже не забув, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучне було, — тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у місці викусив. І так і згадалось йому Семенове обличчя, — червоне, очі вирячені, сам він до миски припав. Нащо воно згадується таке?

А як діти пішли!.. Господи! які вони раді їм були! Так ні-ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була — в землю лягла...

І ось зненацька ще дужче защеміло у Івана серце: це щось нове згадалось. Господи! І навіщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні... Тільки раз це було: він з шинку прийшов — уся громада тоді була в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто навідлі кулаком. Хотів по голові, та п'яний був — похитнувся, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від нього бита була: як стояла, так і впала на під, мовчить, тільки за груди вхопилася, на нього так

дивиться... Як вона тоді дивилася!.. Він і тепер неначе той погляд бачить. Ох, навіщо-ж він це зробив!..

— Мамо!—скрикнув з просоння невеличкий хлопчик, що спав на полу.—Мамо!..

І він розплющив очі, подививсь навкруги і, ще сонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама?—питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім мабуть одразу йому згадавсь учорашній похорон і він знову скрикнув:

— Мамо! Я хочу маму!—і облився слізьми.

Дві дівчини: більша — Галя, менша — Одарка теж попрокидались од братового голосіння і повставали. Одарка зараз-же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до дітей.

— Не плачте, дітки, годі! — промовляв він, голублячи їх.

— Я маму хочу!—не вгавав малий Василько.

— Маму!—хлипала, тручи ручками очі, Одарка.

— Мами нема, дітки... — тихо, ледве промовив батько.—Мами нема: вона... пішла... до тітки Марусі. Ось подождіть, скоро вернеться...

— Ні-ні!—голосив хлопець.—Тато не так кажуть: мама не пішла, мамусю в яму вчора закопано! О, навіщо в яму! Я не хочу так,—там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми.

Тільки Галя, сидячи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючися вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. А далі, мов перемігши себе, вона втерла сльози й сиділа не ворущачись, тільки її маленьке тільце здригалось раз-по-раз то з жалю тяжкого, то з холоду,

що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали та й плакали, голосно кличучи маму.

Іван не знав, що їй робити. Коли це Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обняла їх шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе та й почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну-ну—годі... Я тобі ляльок наробию і «котка» заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледве вдержуючи сльози, почала співати «котка», ту саму пісню, що так недавнечко співала над нею мама, любяча мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких братика й сестричку, що так, як і вона, зосталися без мами.

Спершу діти мало її слухали; але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло і Галя обом втерла сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гарзд напрацювавшись з Васильком, заходилася біля Одарки. Тут діло було легше, незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо їй цього він не любив за те, що «тоді скубеться». Але потроху Галя поборолла всі ті труднощі.

— Тату, я їсти хочу!—тихенько промовила Одарка, сіпаючи батька за рукав.

— І я, і я снідати хочу!—завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику!—не згоджувався хлопець.

— Синку, нема кулешику; ось підожди—я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що їй робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що инше,—тільки вони її цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насунившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув думи губи її очевидячки заходжувався щось вигукнути. А надто в хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз!—поскаржився хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юнчину та кожух і вдягла брата й сестру.

— І соли нема!..—додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені соли!—попрохала Одарка.

Галя густо насолала дітям хліб цупкою сірою сіллю. Тепер поки-що вже не було чого голосити і діти на якій час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Іван тимчасом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтоплювати в печі. Що-ж його варити? Кинувся шукати чого-будь—знайшов пшона.

— Зварю хоч кулішу,—думав.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик на-сипав.

— Е, дурний! Нащо-ж я насипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте, я зроблю... Я знаю...

Іван, дивуючися, глянув на Гаю.

— Годі-бо, тату, не займайте, я сама впораюся,— сказала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала!—відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер як-будь—мами нема...

Дві сльозини знову заблищали на очах у дівчини.

Іван мовчки відійшов од печи і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу не озиваючись і мовчки дивилися то на батька, то на Гаю.

А вона тимчасом не гаялася. Поперемивала горщики, поналивала які треба, та їй почала становити в піч. Один горщик був їй важкий — вона покликала батька.

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусти, сала їй увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня хазяйка. І тут маленькі рученята спершу не зовсім слухались, та далі звикли.

Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хазяйкою буде!..—гірко всміхаючись, промовив і пішов із хати.

А діти їй собі, дивуючись, дивилися на свою маленьку сестру. Ще недавно вона з ними в ляльки гуляла, а тепер он уже порається. І вдягає їх, і годує, і варить—зовсім, як мама.

— Галю, кожух ізсунувсь,—озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику зварии?—питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю,—казала вона, гладячи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь!—казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах бреніли.

Маленька Одарка й собі сіпала її за руку і скаржилася:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула,—болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику підожду,—казав голодний хлопець.

— Подождіть, подождіть, ось я зараз,—відмовляла Галя і знову кидалась до печі, але не надовго, бо раз-у-раз то брат, то сестра скиглили, що їм «носа треба втерти», або «почухати, бо щось куса», або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знову ніде,—видко, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо ні забалака, нагадує і йому, й дітям велику втрату. Тільки иноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в нього спитаються, або пожалує їх мовчки.

Та й діти—сму́тні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і по-

чала їх садовити на лаві. Вона хотіла гуляти так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк—ледве втікли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово «мамо» знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піч у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом,—батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві та мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату!—почав він, учепившись йому за руку.—Тату! Його личко зробилось одразу якесь поважне. Зовсім не таке, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде,—промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде!—шепотів батько, ледве вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона—як мама,—знов розказував хлопець,—вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

— Так, синку, так,—вона тобі все зробить. а ти не плач, грайся—все буде...

Уже повечеряли. Сумно повечеряли—перша вечере без матери. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Гаю, роззуй мене!—прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри взуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Гаю, а мені спідницю скинь, а то затяглась вузлом, так не розв'яжеш!—озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, починала зубами розв'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися їй порозд'ягалися. Галя повклала їй повкривала їх.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати,—скажи нам казочку!—прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сонілочку,—додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля них на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в них три дочки і що-найменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе?—перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: «Понесу додому татові й мамусі»...

— Так, як ти,—знову каже хлопець.—І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить-же, не перебивай!.. Так ті сестри і кажуть: «Як ми додому вернемося? У неї скільки ягід, а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди собі заберемо»...—розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелася трохи та, підпершись щічкою на руку, замисленими очима дивилася на сестру, а Василько їй собі притих і тільки, не відриваючи очей від сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

Он Галю вже вбито—бідна вона!—і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар сонілку з калини вирізав, грає:

Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали,
Ще їй ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива дітей і схиляється Одарчина голова на подушку поруч брата, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув.

А потім Галя звелася, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля них, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв зачудований місяць, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки хмарка набігла й заховала його...

1885.

с. Нижня-Сироватка,
на Харківщині.

К С Е Н Я.

I.

Давні-давні дитячі літа!

Тоді легше жилося, легше дихалося!.. Материні пестощі й любов, батькове піклування,—трохи суворий, але добрий він був,—дитячі забавки, радощі й горе—все до купи злилося, поперепліталося, і мов малювання любе ясно-радісне,—так тії дитячі літа перед очима встають. Але впзначніш од усього на цьому малюванні відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що, здається, дорожча вона мені над усе, над усе на світі, опріч одного тільки... Це ти, Ксеню, тая постать,—ти, довіку дорога й кохана моєму серцю. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час поруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи... Та й тепер стоїш перед мене мов жива і така-ж тиха, така-ж люба...

Це було через два роки після розлуки з першим моїм другом, з дядьком Тимохою...

Але я мушу сказати спершу декільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що далі оповідатиму.

Сем'я наша заможна була і на селі нас багатирями вславлено. Але ми жили просто, в пани не пнулися, дарма, що й було з чого і що батько та двоє стар-

ших братів письменні були. Я найменший був у батька й матери після двох синів та чотирьох дочок,— тож і любили вони мене обоє найдужче. Бачачи, що всюди повелися школи, почалася наука, батько завжди казав, що як довчусь я в нашій школі, то віддасть мене ще в місто вчитися. Ніде правди сховати, мені це не зовсім подобалось і здавалося, що мати правду казала на це батькові, говорячи:

— І що це ти, старий, вигадуєш: віддавати дитину бо-зна куди, бо-зна до кого! Буде з нього й тутешньої науки,—адже вчиться у школі!

— Ні, стара, не буде,—відказує батько:—годі вже нам дурнями сидіти та розумним глителям коритися. Час і свого розуму засягти. Буде він учитися і тут, і там, щоб міг мужиком прожити, не кланяючися кожному здирщикові.

Мій батько був чоловік дуже відмінний од інших наших селян і любив робити все своїм робом. Він і тут свою дорогу визначив мені...

Але хоч і невелика була хіть у мене їхати до міста, та в своїй школі я вчився не погано.

II.

Це було по-весні...

Я тільки одну зиму ще ходив до школи. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наближався кзамент. Мені страшно було його, того кзаменту, бо казано, що на нього якийсь пан приїде, але бажалося, щоб швидше він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридло сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташних співів, як лука пишалася веселими квітками, як жваві метелики тріпали

в повітрі своїми різноколірними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми що-дня мусли сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю!

Зате-ж, як кінчалось навчання і нас пускано додому, то—ніде правди сховати—я, та й багато моїх товаришів, не дуже дбали про науку, а більше надолужували згаяний у школі час.

Так, це було по-весні. Вернувшись із школи і кинувши на мисник книжки, я захопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку. Я побіг у сад і скоренько вирізав собі цівку з бузини. Тоді, розсівшись перед своїм двором, я почав виробляти сікавку. Я вже відрізав її і простромлював серединку, як зненацька біля мого вуха озвався голос:

— Та й гарний-же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— Авжеж, батько!

— Продай мені!—сказав Івась і очі в нього заблищали.

— Зроду ні!—відмовив я зневажливо.

— Я тобі злогого дам. У мене єсть: батюшка дали, як я в церкві кадило подавав.

— Що мені твій злотий! За ніж батько сами дали семигривника ¹⁾).

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову.

— Ну, слухай: дай мені його хоч погратися: і я собі нароблю сікавок...

¹⁾ 20 коп.

Якби Івась попрохав у мене ножа через тиждень або два, то я дав-би його не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстатися із своїм скарбом.

І я відмовив:

— Ні, не дам!

Івась образився.

— У! Скупердяга! Усе-б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеві обличчя. Він, і раніше сердитий, тепер скинів:

— Чого б'єшся? Хочеш, щоб я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився мені просто в руку. Я скочив до Івася, кинувши її ножа. Але він уже тікав. Я побіг за ним, з усієї сили доганяючи його. Ми так довгенько так бігли: він — тікаючи від карі, а я — бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

III.

Та я не впав.

Я вдаривсь об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшись трохи, я глянув і побачив, що стою перед чиєюсь хатою, а з землі встає невеличка, років дев'ятох, дівчинка. Я її мабуть здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши її узявшись рукою за бік, але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся моя злість на Івася відразу десь ізникла, мов

її ї не було, а я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть «зачуханими», тоб-то покинутими без ніякого догляду. На ній була обідрана поганенька спідничка та чорна сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я зрозумів, що вдарив її, зробив їй погано, але не знав, що казати, хоч мені ї жалко її було. Нарешті, я спромігся промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так...—одказала вона, але зараз-же трохи скривилась,—мабуть бік іще болів.

— Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердься: я не навмисне.

— Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

— А як тебе звуть?

— Ксенею,—відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

— А мене Василем звуть. Ми живемо на Заваліївці.

— Я знаю: ви багатирі... Тато завсігди так про вас кажуть...

— А в тебе є батько?

— Є.

— А мати?

— Матери нема... вмерли... у мене мамою—мачуха...

— Чи вона-ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила додолу очі.

— Так ти не сердишся на мене, що я тебе вдарив?—знову запитався я.

— Ні... Ой, ой! Що це в тебе?—скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врїзану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Ой, що це в тебе?—питалася Ксеня.

— Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

— Отже треба зав'язати, а то боляче буде,—бідкалася Ксеня.

Але хоч мені в той час і справді боляче було, але сором було хлопцеві признатися. І я відмовив:

— Ні, нічого. Воно не болить. Прощавай! Я до тебе гратися колись прийду.

І зараз-же побіг додому, щоб утекти від її розпитувань про виразку і... щоб зав'язати руку.

IV.

Хоч я їй казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже не скоро, аж тоді, як ми сіно своє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, то мені довелося поїхати з самими великими. Поки батько їй брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до них бігав. А як, уже після обіду, вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я зостався сам. Якби я взяв книжку, то може-б оце читав,—у мене така цікава книжка була—казки всякі,—але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини їй хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки так-сяк снів його і вже хотів був іще щось вимудрувати, як зненацька почув шелест по-під кущами. Я глянув і вдрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро їй вона мене побачила їй зупинилася. Я зрадів і зараз-же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюди зайшла?

— Тато косять, а я їм обідати приносила,—відмовила вона, не сходячи з місця.

— Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди та будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось ба, якого я воза сплів,—утнеш такого?—похваливсь я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що-ж ти робила? Ти граєшся як?

— Граюся?... Ні, не граюся...

— Як то?

— Мати не дають гратися—кажуть, що робити треба.

— А що-ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу... все...

— А гратися-ж тобі не хочеться?

— О, ні, хочеться, так хочеться!—скрикнула вона, і оченята в неї аж заблищали, але зараз-же засоромилася й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася і ми почали гратися, як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона, нарешті, з-під куща:

— Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя.

— Давай, Ксеню, сюди—я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник—плиг!—утік у траву.

— О, нащо ти його пустила?—кажу.

А вона сміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати—нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе,—догадався я та й почав штрикати палічкою в нірку. І справді—цвіркун: сердиться, за палічку хапає, трохи не витягнеш, аж головку відко.

— Пане Свіргунський! Ідїть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

— Багато ви наорете!...

V.

— Василю, ходімо в ліс по ягоди!

— Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки й поїм. Як найвса, питаюся в Ксені:

— А ти найлася?

А вона сміється з мене:

— Та я не їла, а ось квіточку нарвала.

І показує мені пучечок ягід.

— А вже час додому вертатися,—каже Ксеня.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти? Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здавалося, що ми трошки походили, але ми й не зчулися, як почало вечоріти. Тоді тільки побачили, що вже блукаємо в незнайомому місці.

— Василю, що-ж ми будемо робити?—спиталася Ксеня.

— Треба стежки шукати,—відмовив я,—а то скоро смеркне.

— Скоро? А тут є... вовки?..—промовила Ксеня, і великі її очі розкрилися від остраху ще дужче, а біле обличчя зробилося ще біліше.

— Ну, вовки там!..—одказав я, бадьорячися, хоч і самому щось не дуже спокійно було.—Побіжімо краще назад! Ну!

Ми nobігли кущами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися. Незабаром Ксеня почала зоставатися позаду.

— Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я запинився.

— Давай руку, побіжимо вкупі!

Але бігти серед густо порослих кущів, за руки побравшися, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обоє, спіткнувшись на коріння, попадали додолу.

Повставали, дивимося навкруги—нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимося, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що-ж тепер робити?

— Будемо тут почувати...

— У лісі?! А вовки?..

— Ну, там...—Я хотів сказати:—«то дурниця», але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снувалися в голові. А що, як справді вовки нападуть?.. Розірвуть!

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені хотілося її розважити, але я не міг і слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

VI.

Коло того місця, де ми стояли, був великий дубок. Я догадався що робити.

— Ксеню, виліземо на цього дуба—тут не так страшно почувати.

— Та я не здізу—високній.

— Дарма, я тебе підсаджу. Лізь спершу ти!

І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсаджувати її на дубок. На наше щастя перша гілка була невисоко і Ксеня захопилася за неї. Скоро вона вже була на середній дерева. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всьому лісі розітнулося. Я весь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріналось, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Весь трясучися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую, вона шепоче мені:

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова пташку піймала.

— Страшно. Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чуть. Я не знаю, чи довго ми там сиділи, тільки бачимо—на небі, над зрубом, щось зайнялося.

— Що воно?—шепоче Ксеня.

— Не знаю; може горить де,—так проміття на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи—палає все дужче та дужче. Ось уже видко, як щось округле витикається з-за кущового верховіття. Більше, більше...

— Та це-ж місяць!—зрадівши, кажу я Ксені.—Тепер добре буде.

— А що хіба?

— Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху вишпав, увесь червоний, вогняний. Далі почав більшати, підбивсь угору. Зробилося зовсім видко: листя на кущах заблищало як срібне; пробива-

Ми пішли помалу, шукаючи дороги (стор. 39).

ючись крізь густе верховіття, простяглися додолу і по землі ясні смуги м'якого світу. Веселіше немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогалину вибігло зайчєня, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на ньому аж блищали від місяця. Посидівши трохи і понюшивши носом, воно мабуть почуло щось неневне, стрибнуло і зникло в кущах.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас, мабуть, шукатимуть.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть?—знайдуть!..

— А що, як справді не знайдуть?—промайнуло в голові. Мені знову схотілося плакати. Тільки не заплакав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обоє здригнулися: тріщання, гук по всьому лісі... Що це? вовки? Може ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більшає, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!.. це-ж, мабуть, лісовик...

— Агов!.. Васплю-у-у!..

— Що це? Наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? Немов кличуть,—шепоче Ксеня.

— Цить!

Знов: — Василю! — Так це-ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи підждав, послухав... Батьків голос

зовсім добре чути. Знайшли, знайшли. Ми так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу. Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VII.

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки попобила мачуха, але-ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були значно старші від мене; з сестрами я їй раніш не ладнав,—Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли-ж це вона вихопиться від своєї мачухи. З самою Ксенею я тільки їй був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксенина—ця нам дошкуляла.

Батько Ксенин був батіг з ключця: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусіла їх доглядати з ранку й до вечора. Одне само бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю—я жду. Стрінемось, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялися удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха ввечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На лихо тут лучилася сусіда—вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці—і розказала мачусі, що ми удвох бавимось.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти ввівх де-небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо що-разу, як довідається мачуха,—Ксеня бита.

Мене дуже вражало це і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злости.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втікти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нами була її мачуха.

— Бач, грається! От я-ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

— Іди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула—мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусовув її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте!—кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірце, кинула об землю.

— Ах ти-ж кляте собача!.. Ба, яке!.. Ба, з ким подругує!.. Ну, ти-ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за ними...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була...

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.

— Ну, вже цей дівчачий хвіст!—крикнув мій колишній приятель Івась.

— Ну, хіба що?—відказав я.

— Та що! За коростявою Ксенькою вже й ігриська всі позабував.

— Вона не коростява!—скрикнув я.

— Коростява!

— Брешеш! Ти не смієш цього казати!

— Не смієш! Велика цяця його задрипана Ксенька!

— Цить!..

— Де-ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, якій парубок,—уже за дівкою ганя, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспівувати:

Ой ти, Василю, ой ти!
Куди до тебе зайти?
По загуменню, Ксеню,
Сховаймось у ячменю!

Хлопці зареготалися. Я кинувсь на Івася і вхопив його за груди.

— Цить, а то битиму!

— Поки битимеш, так я тебе швидше!

І він ударив мене межи очі. Кров линула мені з носа.

Як опечений кинувся я на Івана. Він був дужчий

од мене, але в цю хвилину в мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити по чому влучав кулаками.

Ледви нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох,—боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VIII.

Поминув рік.

Це було на третій день зелених свят. Наші поїхали в Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів: я знав, що Ксеніні батько й мачуха також думають їхати і заберуть з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день. Таке свято не часто бувало нам. Ми довго грались у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

— Знаєш що, Василю? Ходімо до річки в гай,—там посидимо.

Ми пішли. Ідучи думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпощеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Васильку, так люблю, так люблю, що хоч-би ти мені що сказав,—усе-б зробила.

— Усе?

— Усе! Що хоч—усе!

— Ну, а якби я сказав: плигни в річку?

— І плигнула-б, хоч-би зараз,—плигнула-б.
І вона ще дужче пригорнулася до мене. Я поцілував її просто в очі і побачив, що вона плаче.
— Ксеню, голубко, чого ти?
— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають... Он поїхали—хліба не кинули...
— Як то? Ти нічого ще не їла з ранку?
— Нічого.
— Чому-ж ти мені не сказала?
— Так... нащо? Я й без хліба перебуду.
Але я вже не слухав і біг додому. За кілька хвилин я повернувся з усякою їжею.
— Ксеню, голубко, їж!
Вона почала їсти, мішаючи хліб із слізьми.
Поїла трохи.
— Василю!
— Що, голубко?
— Знаєш... я думаю...
— Що?
— Я мабуть скоро вмру.
— Ото-ж таки!.. Що це ти вигадала? Чого це ти?
— Не знаю... Тільки так мені тяжко, так тяжко.
Мабуть якесь лихо буде.

Я глянув на неї—біла-біла, як крейда, та болізна така...

Лихо справді склалось таке, якого ми зроду не сподівалися, склалося другого-ж таки дня після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в сінях. Одчинилися хатні—Ксеня бліда, заплакана кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... оддають...
— Що? кому оддають?..
— У найми... Вчора батько на ярмарку наняли мене. Приїхав сьогодні брати... чоловік той...

— Куди брати? Як брати?

— У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де-будь, або я вмру, або я втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не всіли вони спитатися, чого це ми плачемо,—чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері—мачуха.

Ксеня закричала несвоїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько справді віддав мене до міста вчитися. Як я там жив і що робив,—те не до речі тут оповідати; хай, може, иншим часом. Але як повернувся я на деякий час додому, то чув, що її батько й мачуха з усією сем'єю переїхали жити кудись у инше село. Я питався про Ксеню. Казали: «Не знаємо».

Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючися по чужих людях, по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засина її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

Проминули парубочі літа—літа молодих мрій, молодих сподіваннів. За тим усім був забув я Ксеню на який час. Але тепер, як невблаганна зима скоро посиле снігом і мою одиноку голову, тепер, як я самотний, не знайшовши собі подружжя в житті, не поклавши, після мого першого найчистішого дитячого

кохання, більше нікого, дожджу, може, останні верстви свого довгого шляху, тепер усе частіше й частіше я став думати про тебе, Ксеню, частіше й частіше став уявлятися мені твоїй коханій образ... Він виразно стоїть передо мною, бо не закритий, не затертий ніяким иншим пізнішим образом... І ти довіку зостанешся в моєму серці, Ксеню, ти моя люба, моя маленька мученице!..

1885. XI. 13.

х. Кути на Харківщині.

ГРИЦЬКО.

Грицько вибіг з хати веселий, радісний. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що мабуть він був більший од Грицькової голови. А проте може це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так не часто їв бублики і все маненькі. А надто, що тепер був піст—Петрівка, їсти було мало чого: хліб та борщ, та каша, або її просто хліб та борщ що-дня. А тут бублик—такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь—він мов хотів довше поласувати і почав крутити бублика в руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

— Піду в садок, нарву ягід!—подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні,—вишень найбільше. Віти так і гнулись під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але в ту саму мить зупинився.

Під вишнею стояв невеличкий, як і Грицько, років

десяти, хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила сумежно з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитався про це в матері. Матері часто доводилося з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Якби вони не були такі вбогі, то може не були-б і такі злі.

— Як-то?—спитався Грицько.

— Так,—одказав батько,—як живеш не доїдаючи що-дня та б'єшся, як риба об лід, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього не зрозумів до пуття. Йому здавалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то й злий. А Грицьків батько був чоловік не вбогий, і через те Грицько недостатків не знав. І Грицько згодився з матір'ю і подумав:

— Ні, вони злі.

І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не долюблювали і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди і зупинився. Він подумав:

— І чого він тут ягоди рве? Адже у них свій садок є.

Семен почув, що хтось іде, озирнувся й побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті

Семен підвів голову і глянув Грицькові просто у вічі. Погляд його був сердитий.

— Чого-ж ти?—промовив Семен нарешті.—Може битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: «Ба, який злий!»—і промовив:

— А ти чого поліз у чужі вишні? Хіба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно! Не дуже то й рясно... Мати не дають їсти—кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... А то, кажуть, саме лахміття на нас таке, що й люди...

Хлопець зненацька зупинивсь і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось соромно, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

— Не скільки я з'їв твоїх вишень—не дуже чіпляйся, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів.

— Хто? Ти?—запитався.

— Я!

— Побачимо!—відказав Грицько і налагодивсь до бою.

— От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він оступивсь до тину й крикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилася біля тину. Обличчя в неї було бліде, змучене, а тепер усе так і пашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь?—скрикнула вона на Грицька.

— Я не нападавсь!—одказав Грицько.—Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилась, і її позападали очі так і занялися:

— Не займай!—скрикнула вона.—Ба, вже й бити налагодивсь! Ось тільки ступни—так тобі усе волосся й обскубу!

Тимчасом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матери, промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! Я тобі дам!—кричала Семенова мати, показуючи кулака.—Тікай лиш, а то будеш ти знати!..

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувся і пішов. Він не любив заводитись і не задержуватий був. Мовчки покритись у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумавсь:

— Піду я краще до річки—там сяду над кручею та й їстиму. І їстиму, і дивитимусь—так гарно дивитися, як вода біжить. А потім скупаюся. Тільки самому погано—невесело купатися. От якби ще хто!

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вміє, а що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як пливти наввипередки або пірнати, хто далі вирине.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто вривалася згори і снадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко вирпнали. Тут тому гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлоп-

ців-товаришів не міг досягти дна—тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявсь кидатись у глибіню: випливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в нього був бублик, у другій бриль з вишнями. Він задививсь на хвили, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись трохи, притулив бублика до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матери у своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний і йому страшенно захотілося бублика. Але попрохати в Грицька він не наслідювавсь ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки задро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові:

— А що якби зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?

І він не думав довго, а зараз-же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не завважив, але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась, і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала:

— Ану, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця—чи не шубовсне він у річку?

Але зараз-же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але не добре націливсь—ухопив не за бублик, а за руку. Семена це

розлютувало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточивсь, не вдержавсь і послизнувся у кручу ногою. Він ухопивсь за бур'янину, але бур'янина вирвалася, і Семен з розгону шубовснув у воду.

Страшний скрик розітнувся позад Грицька. Він побачив Семенову матір — вона бігла до річки, кричачи, мов несамовита:

Ратуйте, хто в бога вірує!

Але Семен виринув із води. Він силкувався не потопати, держатися на верху, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

Лишенько моє!.. Горенько моє!.. Сину мій!.. Ратуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив, і що в нього страшенно заболіло обличчя. У нього в серці закипіло зло на Семена за це. Ту-ж мить він побачив, як Семен шубовснув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув:—А що! Оце тобі, щоб не бивсь!—А через мить уже все зрозумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додолу, і сам Грицько як був, у одежі, шубовснув з кручі в воду. Він виринув зараз-же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до нього легко. Але тільки доплив, Семен зараз так ученився йому за руку, що трохи не потопив і його.

— Не тягни мене! Тільки держись за мене!—крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув у нього руку і поплив. Семен ученився Грицькові за сорочку.

...але бур'янина вирвалась, і Семен з розгону шубовенув у воду (стор. 56).

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледви плив. Хвилиною відносило його від берега. Кільки разів наливало йому в рота води. У нього вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тягнув його. Грицькові ноги почали спускатися вниз. Семен був важкий, як камінюка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту-ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обритувало. За яку хвилину він уже захопився за камінь, що стирчав під кручею.

Що далі було—Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутився, як лежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля нього стоїть батько, ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся:

— Ну, хлопче, добрий з тебе козак буде, моторний!—похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту-ж мить Семенова мати підбігла до Грицька і, одразу захопивши його, притиснула до себе і тричі міцно поцілувала, промовивши:

— Дай тобі, боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий, змерзлий Семен.

Того-ж таки дня Грицько, згадуючи про те, що поцілувала його Семенова мати, подумав собі:

— Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим така сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика?—подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном тогс
бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у них із
Семеном ні спірки, ні сварки ніякої ніколи не було...

1890.

с. Олексіївка,
на Харківщині.

«УКРАЛА».

Тільки вчитель увійшов у класу, як зараз побачив, що там робиться щось непевне. Школярки та школярі юрмою оточили когось і про щось палко і голосно гомоніли. Гомін був неласкавий, сердитий. Зрозуміти поки що нічого не можна було. Чутно було тільки, що діти на когось сердилися, комусь докоряли.

Зараз-же дехто побачив учителя і почулось проміж дітьми:

— Василь Митрович прийшов... Учитель прийшов. Діти стихли і всі повернулись до вчителя.

Учитель підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас діється?

Усі мовчали, стоячи колом біля однієї парти. На тій парті сиділа Олександра.

Олександра була школярка першого року, дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл. Її біляве, все у веснянках, обличчя було біле, як крейда. Вона вхопилася руками за стіл, мов боялася, що її кудись силоміць тягтимуть.

Учитель ще раз спитався:

— Що тут у вас сталося?

Озвалась Пріська,—подруга й товаришка Олександрина. Батько її був в окономії за прикажчика. Пріська була дівчина сита, добре годована—вона завжди при-

носила з дому гарну їжу: пиріжки, перепічки, коржі, то-що. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися. Вона й тепер, осміхаючись, загомоніла:

— Та Олександра...

Пріська почала і засміялась, не доказавши.

Учитель спитавсь:

— Що Олександр?

— Украла в мене хліб!—доказала Пріська і знову зареготалася, а її нерозумні сіро-сині очі з сміху аж сховалися за ситими щоками.

Ця звістка дуже вразила й здивувала вчителя. Такого в школі ще не було. Учитель знав, що деякі з дітей ще дома, перш ніж у школу почали ходити, були де в чому грішні, але в школі поки-що ніхто в гріх не вскакував. На Олександрю він теж ніколи нічого не думав. Вона була просто дівчина боязька—мабуть налякав її батько п'яниця.

Учитель глянув на Олександрю і спитавсь:

— Олександро, правда цьому?

Вона мовчала і сиділа непорушно, як кам'яна. Учитель зрозумів, що Пріська казала правду. А Пріська вже не мовчала й торохтіла:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами—так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні!.. Бачу, вхопила хліб та й побігла з школи в двір, та зайшла за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. Не кажи, каже вчителеві, я тобі маюнок дам...

Учитель ще раз спитався:

— Олександро, правда цьому?

Але й тепер Олександра мовчала і сиділа непорушно. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

— Та що там її питаться? Хіба їй так не видно, що правда. Бач, що вигадала, красти! Її треба прогнати із школи!

Школярі загули:

— Треба! треба!

Учитель сказав:

— Чому-ж це так?

— А тому, що вона краде, а ви або ми на кого іншого думатимемо по-дурному.

Інші казали:

— Це нічого не можна буде їй пожити в школі, якщо крастимуть.

— А хіба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть,—додавали треті.

Учитель сказав:

— Ось що, дівчата й хлопці. Ви ви вже налагодились вигонити Олександрю з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А може воно їй не так було? Треба послухати перше, що Олександра скаже:

Той таки великий школяр почав був знову:

— Та що там слухати, хіба їй так не видно?..

Але його зараз-же спинено:

— Цять! Василь Митрович правду кажуть. Вже-ж треба знати, що вона сама скаже.

Усі обличчя повернулися до Олександри, усі очі втупилися в неї. Всі дожидали від неї слова. Але вона їй тепер сиділа, мов скам'янівши. Вона сховала голову між плечі їй прищулилась, неначе сподівалась, що її ось-ось ударять, хоча знала, що в школі не б'ються.

Учитель спитався:

— Що-ж, Олександрю? Кажі—ми ждемо.

Мовчить. Учитель знову:

— Не думай, що ми всі хочемо нанадатися на

тебе. Нам треба тільки знати правду. Може це ще й не так, як кажуть, та й я думаю, що не так.

Бліде обличчя в Олександрі зробилось відразу як жар червоне. Але-ж вона мовчала. А вчитель казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Пріська якось помилилася, і що ти не винна.

Олександрине обличчя нахилилося аж до столу.

— Запевне то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти.

Голосне гірке ридання розітнулось у школі. Це плакала Олександра, припавши головою до столу. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко розплющилися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександрю. А вчитель казав:

— Не плач! Коли цьому не правда...

— Правда!.. правда!.. — скрикнула Олександра. — Я вкрала!

І вона заридала ще дужче. У великій класовій хаті стояли шістдесят школярів мовчки, не ворущачись, а серед них, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчина.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона трохи заспокоїлася. Тоді вчитель, сівши біля неї, спитавсь:

— Нащо-ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюпилась. Учитель бачив, що сказати те, через віщо вона це зробила, їй так само важко, як було важко признаватися. Та вона перемогла себе. Кілька разів вона починала казати, ворушила губами, але зупинялася. Нарешті промовила:

— Я їсти хотіла.

— Хіба ти дома не їла?

— Не їла.

— Чому?

Вона знову змовкла і... зовсім несподівано ви'ять заридала.

— У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого... не приносять з волости... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень...

І більше вона нічого не могла сказати за сльозми. Давно було час починати навчання. Вчитель тихо з'яв Олександрю за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлася. Як повернувся він у класу, то з десяток рук простяглося до нього і в кожній руці була якась їжа.

— Нате! Дайте їй! Хай попоїсть!

Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих, ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти надавали, і повіс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плакала. Він, скільки міг, розважив її, а сам пішов у класу, щоб розпочати навчання.

Олександра після цього довго соромилась глянути вчителю в вічі. Але ні він, ні школярі ніколи не нагадали їй про те, що було. Та їй не треба було їй нагадувати. З того часу вже ніщо не могло спокусити її. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти—такого, що з дому приносять.

1891.

с. Олексіївка
на Харківщині.

КАВУНИ.

I.

Те, про що кажу, робилося в невеликій убогій хатці. Там сиділа мати вдова та її син Санько, хлопець років семи. Санько сидів на лаві й скиглив:

— Ну, мамо, ну дайте чого добренького попоїсти! Дайте! Хочу!

А мати казала:

— Та де-ж я тобі візьму і чого-ж я тобі дам? Он хліб є.

Але Санькові хліба не хотілося:

— Що хліб! Хіба його вгризеш? У мене аж зуби після нього болять, бо черствий. Якби сальця!

— А як і того черствого не буде?—спиталася мати. Санькові це не сподобалось.

Не буде? Ви все кажете так, що не буде! А що-ж мені робити, коли я сала хочу?

Малій Санько надув губи і сердито одвернув обличчя від матери в куток. Там павук снував туди й сюди своє мудре мережево. Санько забув на хвилину про сальце, зацікавивсь і став дивитися на павука. Та дививсь він не довго. Їсти таки хотілось, і Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця!.. А ви все не даєте!.. Он Грицькові дає мати що-разу та ще й такий великий шматок.

— Так то-ж багаті люди, синку.

— Хіба що, як багаті? Ви все не даєте.

Мати рада була-б сина задовольнити, та не мала чим. Їй надокучило то скигління і вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш їсти—бери що є та й їж, а не вередуй і не скигли мені!

Санько змовк. Похнюпився, взяв із столу сухий окраєць хліба і разів зо два вкусив його своїми білими зубами. Та не їлося. Положив шматок знову на стіл і ввійшов з хати. Трохи постояв біля порогу, подумав... Куди-б його піти?..

А! надумав! Вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а з свого городу— у Стецьків. Стецько— це був його товариш. З городу— у Стецьків двір. Сіни в хаті були відчинені,— Санько увійшов туди. З хати озвалася тітка Мотря, Стецькова мати:

— Хто там?

— Це я.

— Та хто-ж?

— Нехай Стецько вийде.

— Нащо?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз вискочив сам. Мати була гримнула на нього:

— Та куди-ж ти біжиш? Стривай!

Але це було даремно, бо Стецько з Саньком уже посіпилися втікти з двору.

Там, на Стецьковому городі, одиноко, поміж огірковим огудинням та картопляними кущами, стояла стара груша. Під тією грушею посідали хлопці і почали розмовляти. Білявий Санько казав чорнявому Стецькові:

— Знаєш що? Ходім на бантан до діда Кучми.

— А чого?

Санько тільки крутнув головою:

— От який чудний—чого! Кавунів рвати.

Стецько замислився. Кавуни—то така добра штука, а він їх ще не куштував цього літа. Але-ж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! Як піймає, то її шанки позніма. А Стецькові батько купив недавнечко нового картуза. Що, як зніме?

Санько почав умовляти:

— Ну чого так думаєш? Та ми так проліземо, що Кучма її не зчується. А кавуняччя в нього яке! Так черева проти сонця її повивертало! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний!

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука. Стецько підскочив з землі і промовив:

— Ну, то як-же? Зараз?

Санько її не думав ждати. Мати сала не дали, то кавуном поласувати.

— А звісно—зараз. Ходім!

І товариші побігли.

II.

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, «одставний» солдат, умів пильно доглядати хазяйського добра. Але Санько його не боявся, то її Стецько забув про страх.

Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під ним був баштан. Поки-що лежали під кущами і виглядали, чи не видко де Кучми.

— Він тепер мабуть снить,—догадувався Санько,—пообідав та її снить. Нищечком та стиха поліземо рачки до кавунів, а тоді кóтом, кóтом їх,—та її повикочуємо сюди.

Стецько був не такій сміливий, як Санько, тому думав инакше.

— А як не спить, а де в бур'яні причаївся та й дивиться на нас? Скоро ми на баштан, а він до нас.

А Санько впевняв:

— Та й чудний-же ти! Ну чого він тепер буде в бур'яні? Адже тепер, опівдні, душно,—усі діди на баштанах по куренях сплять. Ну, лізьмо мерщій! Ти глянь, які кавуни!

Кавуни й справді були гарні, їх білі та рябі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколішки. Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашаруділи огудинням. Спершу тяглися довгі й товсті пліті з величезних гарбузів, вони стягою обходили увесь баштан з країв. За ними починалися кавуни.

— Ну, рви!—зашепотів Стецько, як Санько перший доліз до них.

— Стривай! Це малі - он більші! — одмовив Санько.

І він поліз далі, ведучи перед. Але Стецько вхопив його за ногу.

— Не лізь далі!.. побачить!.. Рви тут!

— Не побачить! лізь!—командував пошепки Санько, випрочуючи ногу у товариша з рук.

Але Стецько здорово боявся і казав, уже мало не плачачи й голосно:

— Я не хочу далі! я вернуся...

— Цить! почують, то й справді піймають!—лякав його Санько і знов сміливо поліз наперед. Стецько не знав що робити. Лізти далі—страшно, але й назад боявся вертатися без Санька. Він подумав трохи і поліз далі. Огудиння знову зашелестіло.

— Фю-і-і!.. фю-і!..—гостро розітнулося над хлопцями в повітрі. Вони відразу ззирнулося. Обидва були білі, як крейда.

— Фю-і-ї!.. фю-ї!..— знову різало повітря якесь гостре свистання.

Перший Санько догадавсь, що воно є, і шепнув, важко віддихаючись:

— Кобець...

Над ними у повітрі справді ширяв хижий кобець, гостро й пронизувато свистячи.

От і кавуни. Санько зірвав що-найбільшого і покотив до Стецька.

— Коти!

Далі другий.

— Буде, Саньку, вже буде.

— Ще цього здорового.

Вирвали ще її здорового і тоді почали котити по баштану назад, плазуючи, як і перше. Кавуни часом плуталися в огудинні, але котилися. За кілька хвилин хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло нього.

— Ну, тепер добре! Оце так кав...— почав був пошепки Санько, але остання половина слова увірвалася у нього з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали, затаївши духа: недалеко від них чулася хода та гомін. Товстий старий голос питався стиха:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалеко від цієї осики.

— Боже! Це-ж нас піймають!— подумав Санько і, штохнувши Стецька у бік, шепнув:

— Лежи як мертвий!

А Стецько її справді мов умирав; дух йому перехопило, горло стиснуло, серце затріпалося і завмерло,— наче вмерло; голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його салдатські вуси так і уявилися хлоп-

цеві. Ному здавалося, що Кучма його хапає. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг.

Дід Кучма із своїм товаришем уже поминули були хлопців, як зненацька почули позад себе крик. Озирались і побачили, що Стецько тікає. Вони кинулись за ним.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучмині руки вже сягали до його спини. Почував, що гине, і скрикнув з усієї сили:

— Це не я!.. не я!.. то він!..

Ге, тут і другий є!—скрикнув Кучма і озирнувся, а за ним його товариш. З цього скористувався Стецько і вскочив у гай. Кучмин товариш побіг за ним, але зачепився за кущ. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер йому не страшно було. і він, не так уже посишаючись, добіг додому.

А тимчасом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришеві, повернувся до Санька. Він йому не дав утікати і зараз-же вхопив його своїми товстими здоровеними руками за волосся і скрикнув:

— А, ви красти! От я-ж вам дам! Я вас навчу красти!

Санько шарпнувся з рук.

— Ге, тікати хочеш! Ні, хлопче, не втечеш від мене!—мов загарчав над ним Кучма, і його руки ще болячіше потягли хлопця за волосся. Санько заплакав.

— Ба, тепер плаче! А красти вмієш?

І товсті руки без жалю почали скубти його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручався, але даремно.

— Утік!—сказав, вертаючись, другий чоловік.

Шкода! Ну, та дарма: цього піймали, то знатимеш чий і той,—тоді до батька підемо. Чуєш ти, бісеня, чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець утік?

Відмови не було ніякої. Кучма розсердився.

— Кажі, чий ви, а то кропиви дам!

Усе тіло в Санька трусилося з недавнього болю та з переляку, на очах стояли сльози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш ти?

Санько трохи розтулив губи і промовив одно слово:

— Ні.

Кучма розлютувався:

— Ач, яке забісоване! А ну, Опанасе, бери його!..

Санько глянув на своїх мучителів.

— Дідусю, голубчику! Пустіть мене! Їй-бо не буду, ніколи не буду! Пустіть!—почав благати Санько, обливаючись сльозами.

Але Кучма не змилосерджувався і відмовив: ¶

— Не буду? Ні, перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже їй просись. А ти чий?

Стецьків батько був сердитий. Як піде Кучма до нього, то спише він Стецькові спину батою. Треба мовчати.

— Ти чий?—допитувався Кучма.

Санько подумав, що їй цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матері... Мати не битимуть Санька, так Кучма лаятиме матір. І Санько мовчав.

— Ну їй чортеня!—скрикнув Кучма розсердившись.—А дай лозини!

Дві дужих руки звалили хлопця додолу. Гнучка лозина свиснула і врізалась у тіло. Як попечений метнувся Санько і скрикнув:

— Ой, дідусю, голубчику! пустіть!

— А скажеш, чий ви?

Санько мовчав. Лозина знов різнула його.

— Ге, тікати хоче, ці! Ні, хлопче, не втечеш від мене! (стор. 71).

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини,—як ножем ріже!

— Дідусю, простіть!

— Скажеш?

— Ні...

— А, так ти так! Бий! Бий дужче!

— Скажеш?

Лозина почала шмагати. Санько пручався, борсався з нестерпучого болю, але мовчав.

Санько нічого не казав, а лозина все шмагала та шмагала.

— Скажеш?

Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з болю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворухиться. Тоді Кучмин товариш з'явився:

— Ти глянь,—чого він як мертвий?

— Ат... зомлів хіба...—відмовив Кучма байдуже, але й сам він з'явився.—Полежить, то прочумається. Ходім, Опанасе!

Але Опанас не йшов.

— Стривай, я водою на нього бризну.

Опанасові жалко стало хлопця. Він ухопив його й поніс до озера, що було недалеко в гаю. Бачивши це, Кучма пішов собі до куреня.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на нього водою. Те бризкання відживило Санька і він розплющив очі. Опанасові стало чогось ніяково дивитися йому в вічі, він пішов за Кучмою, думаючи:

— Тепер уже й сам устане.

Санько й справді встав, але не скоро,—аж над вечір повернувся додому. Тіло побите боліло нестерпуче.

Він три дні вилежав хворий дома і тільки четвертого вийшов на вулицю...

Того-ж дня він стрінувся із Стецьком.
Побачивши його, Стецько похнюпився. Санько
тільки промовив:

— Ех, ти!..

Стецько насупився і побіг додому.

Але трохи згодом хлопці знов поладнали, тільки вже
Санько не звірявся так на Стецька, як перш...

1891.

с. Олексіївка,
на Харківщині.

САМ СОБІ ПАН.

Оповідання

Я їхав залізницею, третьою класою і, як звичайно, у вагоні з написом: «Для некурящих».

Ох, цей напис! Раз-у-раз доводиться воюватися з подорожніми, щоб вони справді не курили,—це знає кожен, кому траплялося сідати до таких вагонів, сподіваючися заховатися в них од огидної отрути димом з паленого листу. Будь ти дитиною, кашляй від тяжкої хвороби на груді,—всё дарма: напуватимуть тебе тією отрутою, сміючися і з твоїх прохань, і з твоїх протестів.

Цього разу трапилося, що в нашому вагоні людей було дуже мало і з них виявився тільки один курець, високий літній селянин у кудлатій капелюсі, з-під якої блищала пара виразних розумних очей. Він їхав з двома своїми товаришами, і з їх розмови я довідався, що цих трьох дядьків уже не вперше посилає сільська громада до міста клопотатися за одну громадську справу. Тепер вони верталися додому і були веселі: справа клася на добре: от-от уже добудуть свого. Трошки глузуючи, пригадували собі, як сьогодні тупцялись у якійсь губерській писарні та розмовляли з панками. Дядько в капелюсі витяг тимчасом з кешені критого кожуха курецьке знадіб'я та й почав поважно длубатись у кисетині, добуваючи

звідти тютюн та натоштуючи його в люльку своїми товстими робочими пальцями. Як він узявся був до сірників, я попрохав його не курити, показавши на напис.

— Хіба?—підвів він голову і глянув за моїм пальцем, читаючи: «Для не-ку-ря-щих». А й справді, що тут не годиться. Вибачайте, не буду: коли тут таке право, щоб не курити, то й не куритиму. Бо, звісно, під яким правом чоловік є, то вже того права й слухайся. От якби тут не було цієї таблички, то хоч-би ви були й дуже великий пан, я вас не послухався-б і нічого-б ви зо мною не вдіяли,—казав він, помалу витрусуючи назад у кисет тютюн із люльки.

— Тоді-б я нічого вам і не казав, бо й я корився-б тоді тому праву.

— Хіба?—спитав він, зашморгнувши зразу кисета і знову, як і перше, підводячи голову.—Оце добре, що в вас такий напрямок. А то звичайно так буває, щоб люди під право хилилися, а пан—ні. Це вже я вивірив і на оцьому курійстві, бо мені була така притичина.

— А яка-ж саме притичина вам була?—запитавсь я, зацікавившись.

— То справді притичина! засміявся старий сивий дід, товариш мого курця.

— Чудасія!—додав тоненьким голосом другий товариш—худий гостроносий чоловічок, швидкий на рухи.—Я-б такого і не вдав, як Данило—не витримався-б. Бо це треба як затятися, то вже щоб і не зрухнутися із свого.

— Та може-б ви й мені розказали про вашу пригоду?—попрохав я Данила.

— А таки й розкажи, Даниле, панові, розкажи,—задріботів тоненько гостроносий, крутнувшись до Данила.—Воно чудне, ну й чудне.

Данило помовчав трошки, всміхаючися з-під рясного темного вуса в невеличку бороду, і загомонів:

— Та що-ж там такого?.. От собі, звичайно, чоловік щось робить, а тимчасом то про це, то про те думає, мізкує. Оттак і я... Що так воно дивно на світі: усе люди, а життя в них неоднакове. От хоч-би мужик — одно життя, а пан — зовсім инше. І шана кожному не однакова: зараз пан увіходить куди, то лакей підбігає й кланяється, і пальто панові скидає, і говорить: «пожалуйте, пожалуйте!» — ще й двері ширшенько прочиняє, щоб не зачепився, буває, пан; а наш братчик сіром'яга туди-ж поткнися, то зараз: «Ну ти, мурло! Куди прешся? Завертай назад, муги-ряко!» — І зараз тій двері, хоч-би й навстіж зяли, то зачинить... Ну, сказати, лакей, то, звісно, панська помийниця, — яких помий туди влий, такими й смердітиме... така вже в нього душа... так-же й інші туди-ж...

Чого-ж воно так? Невже через гроші? Бо в пана грошей багато: зараз він лакеєві тиць у руку, — він йому й кожущинку скине, і двері прочине... Або хоч от на машині: сідаєш у третю класу, то так на тебе кондуктор нагримає, а іноді й межі плечі наштотває. а такісінький собі мугириця, як і наш братчик, тільки що з гудзиками... А пан за великі гроші сідає до першої класи то вже там він на кондуктора гримає, а той тільки все «як завгодно»... Мат-тері його ковінька, як-же воно недобре на світі зроблено!..

Ну, та вже, — думка в мене, — нехай собі там хто що хоче, а вже я дознаю, як воно так на світі жити, щоб ніхто тобою не поштурхував, а щоб сам собі пан був!

Їздять пани в первій класі, поїду й я!

Біс його бери, що воно дорого, отже я з того не

зубожію. Хазяйствечко в мене хоч там і не велике, та не зовсім і мале, а син у мене один,—роботящий паруб'яга,—то все воно йому самому припадає... от там хіба ще за дочкою щось дам, а більше нікого їй нема.

Оттак собі надумавшись,—це було тієї осені—та їй лаштуюсь у дорогу, та їй нікому не хвалюсь. У мене в городі було таки їй діло до знайомого чоловіка. Як прийшов той день,—узав карбованців із двадцять грошей та їй на станцію вже-б то йти. А жінка:

— Що це ти, чоловіче, в дорогу йдеш, а куди їй не кажеш? Що воно за мода? Мабуть уже знову за якимись громадськими ділами? Тільки гроші переводиш.

А я на сміх і кажу:

— Піду панського права добувати.

— Тю!—каже,—чи ти не здурів? Чи тобі на світі жити надокучило?

— Ні,—сміюся,—тільки надокучило мужицьке право.

— Що-ж ти робитимеш?—питає, а сама, бачу, вже їй боїться, їй роботу покинула, і не знає, що їй і казати.

— А що-ж я робитиму? Де пани бувають, там і я побуваю, подивлюся, чи не можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів.

Вона як заголосить:

— Ой, лишечко! Пропав-же ти, пропав-же ти навіки! Та тебе-ж закатують, та тебе-ж на Сибір завдадуть, або на Соколинний острів заироторіють!.. Та там-же гаду-гаду, що їй ступнути хрещеній душі ніде... (І звідки вона те знає—про той гад?). Та діточок-же наших дрібнесеньких посиротять!..

А вони, ті діточки, такі їй дрібнесенькі: сина тієї осені оженив, та їй до дочки вже ті, що куніць шукають, ришаються... Гаразд хоч, що обох на той

час у хаті не було, а то-б і їх стара до лементу призвела. Уже не радий, що їй признався. Почав її вмовляти, почав їй те та це... Так-сяк розважив, затихла... Затихла, а сама своє думає: як випроводжала, то так сльози і брєніли на очах...

І шкода мені її, і самому неначе трохи смутно стало,—ну, а все таки того, що намислив, не кидаюсь, простую на станцію. Прийшов.

Узяв білета -первої класи... таки дали, нічого їй не сказали... Ойва! Та їй дорого-ж, нехай йому всячина!.. Це так, що не дурно панське право достанеться!.. Ну, та дарма: один той день, що батько у плахті.

Вийшов я до вагонів, подивився, де синім помальоване,—ото їй моє. Так просто їй чимчикую у перву класу... А назустріч із вагону кондуктор.

— Не сюди, не сюди!..—гримає. Куди пхаєшся? Наперед іди,—там третьої класи вагони.

А я таки собі тиснуся.

— Чи ти чуєш, мурло, що я тобі кажу? Не тут третя класа, а спереду.

— Та чого ви гукаєте?—відказую.— Мені їй не треба третьої класи, а первої,—та їй показую йому білета.

— А, панові білета несеш,—ну, йди, коли так... Та не барись там, бо скоро поїзд рушить,—та їй побіг далі.

Брєшеш, думаю, я сам собі пан. Та їй посуваюся у ту перву класу.

Іду, а самому таки трохи моторошно. Увійшов туди. Їній тебе сила божа!—відразу не розбереш, куди їй поткнутися. Одначе проліз тісенькою вуличкою та їй уступив у таке, що воно вже їй не вагон, а таки зовсім панська світлиця: тут тобі їй столики, тут тобі їй постелі, тут тобі їй тапчани...

Народу не дуже багато: панів кількоро та наниї двоє, бачу... Сидить пани,—треба й мені сідати. Набачив порожнє місце, підійшов та й сів на тапчанику та так і пірнув у нього!.. Ну та й м'яко!..

— Мужичок, а мужичок!—каже мені панок молоденький з сізявенькими вусиками позакручуваними,—не туди попал, тут первий клас.

— А так, кажу,—пане, перва...

— Ну, так зачим-же ти,—каже,—сюди, коли тобі в третю?

— Ні,—кажу,—мені іменно в перву, а третя мені тепер не в моду, бо в мене білет не туди.

— Што ти,—каже,—вигадуєш аби що!

— Чого-б-же я вигадував?—одказую.—Подивіться сами.

Та й даю білета.

Глянув він раз, два... знизнув плечима... Тоді зирнувся з иншими панами. А ті слухають, що ми говоримо.

— Справді,—каже до них,—у нього первої класи білет.

Тут іще дехто з панів підійшов, дивляться на мій білет та дивуються.

— Хто-ж це тобі дав?—питають.

— Ніхто,—кажу,—мені не давав, я сам собі купив.

— Нащо-ж ти його купив? Це-ж дорого—у третій класі дешевше,—озивається товстий пан з такою бородою, що з щік теліпається, а по середині голе.

— А дешевше,—одвічаю.

— Так нащо-ж ти сюди купив?

— А ви-ж, пане, нащо сюди купили, а не в третю? Адже й вам дешевше було-б.

Один пан, такий огрядний собі, з чорною бородою, засміявся та й каже:

— Правду говорить.

А той товстий пан, що шлях у нього серед бороди від губів до шиї, вже трохи її сердитенько:

— То ти, а то я!—навчає.—Ти не рівняй, а коли вже сів тут, так сиди тихо та чорт зна чого не розкажуй.

— Та хіба-ж то я вас, пане, заченив? То-ж ви мене зайняли.—відговорюю йому, та бачу, що воно сердите, та вже її мовчу собі. І воно замовкло і пішло в куточок до вікна та її сіло навпроти мене, тільки навскоси трохи, бо я скраю сидів.

Поки ми так оце балакали, вже її поїзд рушив, а трохи згодом і кондуктор ускочив,—той таки, що мене виряджав до третьої класи. Дивиться білети та цокає по них. Дійшов і до мене та:

— Ти чого тут? Я-ж тобі казав, що не в цей вагон.

— Аж воно таки в цей,—одказую та її подаю йому білета.

Він зирк та її ні в цих, ні в тих.

— Так це,—каже.—твій... ваш білет?—уже не знає, як йому її казати.

— Та мій-же, мій,—одповідаю.

Він тоді глянув так неймовірно по панах, а той огрядний пан з чорною бородою, читаючи книжку, та її киває з-за книги головою:

— Його, його,—каже.

Здвигнув кондуктор плечима, цокнув по білетов та її вернув. Подався далі.

Коли це трошки згодом підходить до мене той молоденький панок із білявими вусиками. Зіперся на стовпчик, утупив у мене очі та її питає:

— А ти-ж, мужичок, як це: завжди їздиш у першій класі?—Випитує-б то, що воно за чоловік.—Чи, може, ти козак?..

— Та козак.

— А де-ж ти живеш: на селі, чи хутір свій маєш?

— На селі.

— Далеко від станції?

— Де там, зараз і станція.

— Ти-ж на станцію ходиш, чи їдиш?

— Як коли йду, а як треба то й їду,—відказую спокійненько,—що то воно далі буде?

— А їдиш-же ти одним конем, чи парою?

— Як треба, то й трьома поїду.

— Возом, чи, може, чим яншим?

— Як треба возом, то й возом, а як чим яншим, то й яншим,—одспівую паничеві, згадуючи свою гарбу.

— Ти-ж сам їдиш, чи, може, й наймит у тебе є?

— Чому нема?

— А хата-ж у тебе велика?

Докучило вже мені це.

— Та саме як на мене,—кажу.—А у вас, пане, яка,—чи велика?

— Як?—говорить.

— Та хата,—кажу,—у вас велика?

— А тобі яке діло до моєї хати?—вже сердиться панок.

— Та ви-ж за мною питаєте,—відказую так собі плохенько.—А наймита ви держите, пане, чи сами на станцію їздите?

— Чорт зна, що говориш!—одказав мені на те панок, одвернувся та й пішов.

Ну, дарма. Сидимо собі та й їдемо. Пани про своє говорять, а я сам собі про своє думаю та на всячину роздивляюся. Мене покинули, вже й не дивляться на мене.

Добрий тютюн пани вживають, аж пахне. Пани так смердить, а цей як ладанець. Якби такого чоловік заживав, то жінка й не вигонила-б у сїни з люлькою.

Е, а це вже не ладанець! Товстий пан із двоїстою бородою та закурив таку товстючу чорну цигарку, просто з листя кручену. Ну, та й міцна! Ця й мені дух забиває. Треба мабуть самому покурити, а то за-давить.

Отак собі думаючи, витяг кисета та й набиваю люльку. Набив, закурив...

Коли чую: кхи-кхи-кхи! Я й не туди то, що це мої пани кашляють уже від люлечного. Зараз і підбігає той паничик із закрученими вусиками.

— Мужичок, а мужичок. а зачим ти куриш?

— Та,— кажу,— пане, покурити схотілося.

— Не можна тут курить!— говорить.

— Адже-ж пани курять,— одказую,— от і у вас цигарка в руках.

— То, чуєш, табак не той, а в теб'я тютюнище такої, што весь вагон засмердєв.

— Коли-ж у мене нема иншого. А хіба-ж — питаю,— тут мужицького тютюну не можна вживати, а самий панський?

— Авжеж!

— А де-ж це написано?

— Там!—та й показує на табличку.

— Ні, пане, я письменний: там написано про те, щоб не виходити з вагону, як поїзд їде, а не про тютюн.

Коли тут як зірветься з місця той пан з двома мичками на щоках, як підбіжить до мене, як гуконе:

— Вон, мужлан! Вон! Не смій курить своєї смердючої гидости!

А сам аж труситься зо злости, а червоне обличчя аж двигтить. Ну, мені спершу трохи моторошно стало, а далі думаю: чого? Та й кажу, пихкаючи собі люлечку:

— Ви, пане, не кричіть і не тупотіть, бо її мої такі самі гроші, як і ваші, а ота цигарка, що в вас у руці, може вона мені смердючіша, ніж вам моя люлька.

Як-же затупотить мій пан, як-же зарепетує:—Кондуктор! кондуктор!

Та її побіг із вагону.

За малу годину вже її з кондуктором вертається. Зараз той до мене:

— Не кури!

— А хіба-ж не вільно?

— У першій класі не можна такого тютюну.

— А де це написано?

Тик-мик—і цей нічого не відкаже, тільки все:

— Не кури, бо я тебе виведу!

— Ні, не виведете, бо я білета маю. Нехай пани не курять, то її я не куритиму, а як їм вільно, то її мені.

— Дак ти-ж би хоч узяв та виїшов з вагону та постояв там надворі та її покурив.

— Коли пани виходитимуть надворі курити, то її я виходитиму, авжеж!

Тут той панок із закрученими вусиками як підбіжить до мене, як кине мені на тапчан цигарку:

— Па,—каже,—кури, чорт-би тебе взяв, та тільки не чади своєю смолою!

— Ні,—одвічаю,—у мене її свій є,—нащо мені цей? Не кидайте мені, пане, бо я не собака.

Та коп тую цигарку пальцем, та її скинув її додолу.

Як ізчиниться тут лемент та крик! Як позбігаються всі! Пани лаються, панії дріботять та знов таки лаються, кондуктор лізе відчиняти того вітрогона, що вгорі, та собі верещить, а я мовчки сиджу та люлечку пихкаю.

— От буде станція,—я тебе на станції виведу, їхати не дам далі!—каже кондуктор.

А той пан із чорною бородою глянув на нього пильно та й питається:

— Хіба ви маєте право не давати пасажирам їхати?

Кондуктор верть,—поживився, як пес макогоном,—нічого не відказав та й подався собі. Змовкли й пани, тільки сопуть та плюють, а той пан із чорною бородою чогось сміється мовчки з-за своєї книги.

Загула машина,—уже й станція. Дожидаюся я того кондуктора,—не йде мене виводити. І поїзд рушив, а його нема. Ну й гаразд!

Я тимчасом давно вже й люльку докурив, і дим од неї розвіявся, затихли й пани мої зовсім.

Проскочили ми так іще станції зо три,—знов заманулося мені курити. Тепер уже, думка,—вийду справді з вагону та надворі покурю—однак-же мене жінка вигонить, як я курю в хаті,—вона вже й звикла до нашого ручкового, а то-ж таки пани,—з незвички, то їм воно і в носі, і в горлянці теє... Треба й їх пожаліти, авжеж... А свого нрава я вже доказав.

Одначе, тільки сягнув у кисет по люльку, хотів тут набити, бо надворі вітер,—коли це той пан з чорною бородою, що мене обороняв, пересідає до мене.

— Куди їдете?—питає.

— Та до Ч.—відказую.

— Діло там маєте?

— А то-ж!—кажу, а того й не признаюся, чого саме їду, набиваю люльку далі.

— Чи не хочете,—говорить,—мого?

Та й подає мені повен кашучок цигарок панських.

— Та спасибі, дякую,—у мене ще й свого потягне: вже коли курець, то маю свою люльку й тютюнець.

— Та свій і надалі здається,—умовляє,—а я був би дуже радий, якби мого зажили,—який він вам буде на смак.

Подивився я на нього,—сміється з мене вражий пан: не хоче нюхати ручкового, так підносить турецького. А втім, видко, що добрий чоловік,—може він, щоб сварки знову не було та нападу на мене. Нема вже чого мені сваритися, коли він до мене по-людському озивається.

— Добре,—кажу,—коли ваша ласка, то й візьму.

Узяв, подякував, закурив та й думаю собі:

— Бач, як воно на світі діється: то як собаці кидали, а тепер уже як людині подають та припрохують. Еге-ге! Треба тільки не подаватися! Так-же я тепер і робитиму!

Ото собі думаю, а тимчасом машина уже й до Ч. добігає.

Приїхав я до Ч.,—у мене, кажу-ж, таки й діло було там до знайомого чоловіка. До обід із тим чоловіком, а тоді покупив дещо... Увечері-б можна й на машину, щоб додому, та в мене думка не така. Треба-ж іще подивитися, яково то самому собі паном бути. Куди-б же мені йти?

Розпитуватись у людей не важився, щоб, бува, не насміялися, а надумав собі так, що піду до тіятру. Хоч я сам у ньому й не був, та таки попович наш мені розказував, що там штукуючи таке роблять, неначе справді воно є: і кохаються й цураються, і мирються, і сваряться, ще й убивають одне одного... а що вже співають та танцюють!.. і так каже, що без сорома при людях і цілуються... А пани сидять та дивляться. Отож піду й я подивитися та й куплю собі панське місце.

Пішов; ходжу по городу та читаю по тих стовпах, де здорові газети наліплюють з оттакелезними літерами—шукаю, чи нема де тіятру. Так усе або вчора був, або завтра буде, а сьогодні нема. От мені не ща-

стить. Ходжу від стовпа до стовпа, як дурний... Коли таки натрапив на своє. Хоч воно й не тіятр, та таки щось на нього скидається: «у залі дворянського собранія концерт».

Оліміна його зна, думаю собі, що воно за концерт! Одначе, прочитавши газету, бачу, що там грають і співають,—ну, то можна й слухати.

А по чому-ж там платять? Є місця по півкарбованця і по карбованцю й по два. Ото вже саме панські, як по два.

А де це воно є? Написано: «в залі дворянського собранія». Це-ж мабуть там, де пани-дворяни збираються... то я-ж знаю, бо колись туди сам до призводителя дворянського достунався за громадською справою. Чого-ж мені ще й шукати? Ото й моє—де пани, там і я.

Ну, поки ще рано, то вернувся на квартиру до знайомого чоловіка, дещо розпитався, куди та як у те собраніє йти та, діждавшись того вечора, й простую туди. Підходжу до великого того дому,—от, що, знаєте, позад собору, аж там уже перед дверима народу-народу—тиск! Раз-у-раз тії хвалітони під'їздять та все туди, та все туди! Це-ж буде тіснота така, що й києм не протиснеш.

Ну, думаю, голубе, держись цупко, бо тут, гляди, ще дужче завихорить, як на машині в первій класі! Та так сміливо слідком за одним паном у ті-ж двері.

Тільки вступив, коли якесь лакейське опудало зараз мене за руку хап!

— Ти чого сюди?

— Не хапай,—кажу,—не поспішайсь! — та одвів його руку та й подався собі.

Іду далі так, як мені сказано, коли справді сидить за столом якась панночка і білети продає. Підійшов і собі.

— Дозвольте мені, коли ваша ласка, білет!

— Ніету,—каже — всі попродала, тільки в первих рядах єсть.

— Отого-ж мені й треба—первого ряду,—давайте його мені.

Два рублі,—каже.

— Дарма,—відказую,—давайте!—та й подаю їй два карбованці.

Взяла гроші й дала білета.

Там нани ще роздягаються, ну а я собі був у чумарчині, то так просто й пішов у ту залу,—не питався й куди, бо мені вже розказано, де повертати.

Як увійшов, то тут уже—не буду брехати—таки стало мені дуже моторошно.

Хата така здорова, як клуня, та де! ще більша!.. та вся блищить. А повнісінько стільців наставляно... народ вентається, та все нани та пані,—які сидять. які ходять... Зроду-звіку не бачив такого,—якби не намірився йти, то мабуть-би вернувся, а то що дуже вже затявся.

Держись цупко!—знов кажу собі та все посуваюся. та все посуваюся помалу проміж панами та проміж стільцями, до свого первого ряду ціляючи... Та ще ті панії з довгими хвостами, а одній так у той волок уплутався, як парубок у гарбузиння,—мало не внав... Щось мені за це й сказано, та не розібрав... Дивляться на мене всі та дивуються, одначе пускають... Помалу протюнав я до того первого ряду, знайшов свій сьомий номер та й сів. Біля мене нікого нема.—тільки геть-геть двоє якихся так, як я, у першому ряді сидять.

Сиджу, мовчу й не озираюся. Дивлюся на ті здоровенні патрети, що по стінах, та на той хортонлян, що грають на ньому... А позад мене усе шамотаються

пани, усе шамотаються, і вже чую, що щось мабуть про мене гомонять та на мене показують. А це, бачу, один наближається до першого мого ряду, крутнувся разів зо два та й став коло мене.

— Мужичок, — каже. — ти не туди понав.

— Ні, туди, — ось у мене й білет є, — відказую, а сам собі думаю: точнісінько, як і на машині.

— То що, що білет, — каже, — то дарма, а можна тут сидіти тільки тому, хто в панській одежі, а в мужичій — ні.

— Хіба, — доводжу, — одежа слухає. Адже люди?

— Та люди — люди, та тільки не в такій одежі. Це дворянське собрание, так мужикам не годиться.

Дошкулив він мене. Стривай-же ти, думаю — загну й я тобі карлючку. Та й питаю:

— А хіба, — кажу. — пани тут щось погане робитимуть, що не можна й дивитись на нього?

А він собі круть та й побіг од мене, нічого не сказавши. — Біжи!

Коли трохи згодом тупотить знов щось до мене, — здається, той лакей, що одежу з панів ізнімав. Прийшов:

— Мужичок, уставай. іди!

Чого? — питаю.

— Недзя, тут только господам можна, панам.

Хто заплатив за білет, той тут і пан, — одказую. — Я заплатив, то й сидітиму.

— Іди, бо виведуть!

— Побачимо, — кажу. — Ви лучше йдіть до свого діла, — чого ви до мене причепились, як шевська смола?

Побіг і цей тим слідом. Може вже й годі, і покинуть? — думаю собі.

Отже не покинули! Бачу, суне до мене отой хватальний, що по базарю ходить та перекунок ганяє.

аж заснававсь, аж стільці валя,—так поспішається. Прибіг та як зашипить:

— Вон отсюда!

— Ваше благородіє,—кажу,—ви на мене не кричіть, бо я гроші віддав так, як і пани.

— Взять його!

Тут де не взялись отой самий лакейчук та поліцейській. Ухопили мене та її ведуть. Іду, не опинаяся, бо бачу, що вже не pomoжеться.

Ну її сором-же було проміж того панського наговну йти! А вони, гемонські, ще її сміються!..

Коли це якісь панчі назустріч:

— За що ви його ведете: він-же має білет.

— Не ваше діло,—не мішайтеся у поліцейські діла!—загарчав хвतालний.

Вивели мене в сіни. каже хвतालний до салдата:

— Забери його в поліцію,—хай переночує, а завтра я йому по-своєму розкажу, як у концерти ходити. Еч. хамлюга, ще її у первий ряд!

Повів мене салдат.

Ідемо вулицею—темно вже надворі, лихтарі скрізь поsvітилися. Пройшли трохи мовчки.

— А куди це ми йдемо?—питаюся.

— Хіба не чув?—одказує.—У поліцію йдемо.

А бодай-би ти пішов круга-світа!—думаю собі, а сам питаю:

— Так хіба це ви її справді в поліцію мене ведете?

— А веду.

— А нащо?

— Бо звелено.

— А що-ж у поліції буде?

— Закину тебе в темну, то переночуєш. Хіба не чув?

— Чув—кажу.—А як переночую, то що буде?

— Забери його в поліцію... (стор 92).

— А тоді надзиратель буде тобі розказувати по-своєму.

— Що-ж то воно: по-своєму?—питаю.

— Хіба не знаєш?

— Не знаю.

— Ну, завтра твоя морда знатиме.

Як почув я те, то так мені мов окропом хто в обличчя лив, а далі її дух перебило. Зроду мене не бито,—хіба коли мати, як пустував малим, сторч ганчіркою вдарила. Це вскочив по самі вуха!

Ще помовчали. Тоді я їй кажу:

— А що якби я зараз оце від вас та втік?

— Який швидкий!—одказує. — Помалу, бо пона звалиш.

— Ну, а якби таки втік?—знову я намагаюся.

— То я-б тебе наздогнав і морду набив.

А щоб ти і в старцях щастя не мав за таке слово!—думаю та її знов у мене серце огнем узялось. Та треба терпіти, щоб не було гірше. А він на мене скося позирає та:

— Не оставайсь, не оставайсь позаду,—іди лиш попереду!

— Та я—кажу,—її не застаюсь, а я так собі думаю: що якби я вам карбованця в кешеню вкинув?

— То тобі-б, наздогнавши, морди не бив, а тільки узяв за шияку та таки її потяг-би у позицію.

— А якби два карбованці, то може-б вам важко було бігти?

— Ні, не дуже... Ти багач, білети в першому ряді купуєш.

— Ото-ж, що багато витратився,—кажу.—Ні, а як два з половиною, то вже мабуть заважуть, мабуть не підбіжите?

— Хто його знає... А що-ж я надзирателеві казатиму?

— Скажете, що втік по темному, а ви зачепились, уняли та й не наздогнали.

— Хто його знає... Давай три, то може й важко буде. Вишив я три карбованці та укинув йому в руку. А ми дійшли саме до темної вулички. Я й метнувся туди,—біжу, аж земля під мною горить, аж дух мені забиває. Озираюся,—уже його в темному не добачу.

Тоді завернув у другу вулицю, чую—торохтить... їде звощик. Підждав та так на нього й скочив.

— На станцію та швидше! Чи встигнем на поїзд?

— Поганятиму, то встигемо.

— Так паняй-же!

Поки до станції, то все боявся, що спізнюся, а як увійшов у станцію, то вже не знаю, як і білета вхопив, як і у вагон ускочив.

І що-ж би в думали? Аж поки поїзд рушив, то трусився. Не страшно мені тих поліцейських самих, та страшно тієї ганьби та зневаги.

Оттак я того права добувався... та й не добувся...

Вернувшись додому, то й жінці довго не признавався. А далі таки й сказав. Вона на мене мокрим рядом, що стільки грошей перевів.

Тобі—кажу —байдуже, що з мене так назиущалася, тільки за гроші клопочешся!

— Так тобі й треба!—гримає,—не витівай аби чого!

Ну, що ти їй казатимеш? То, як їхав, так аж плакала, а як цілий вернувся, так байдуже,—аби гроші!

Та то-б іще дарма, а то біда, що хоч я їй наказував, щоб нікому ані тельня, одначе вона таки розказала про все своїй сестрі Хотині, а в тієї язик як лопатень, так усі й довідалися.

Сміються тоді з мене: панського права,—кажуть,—добувався.

А воно й неправда: не панського, а таки людського.

БЕЗ ХЛІБА.

I.

Край села стояла хата поганенька, а в ній жив селянин з жінкою та з дитиною—хлопчик був невеличкий, недавнечко народився. Вже третій рік був, як вони побралися,—з чужого села він її взяв,—а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У них тільки й худоби було, що теличка,—купили її в торішню весну,—та й та недавно здохла. А хоч-би й не здохла, то все-ж годувати нічим було-б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого—не то що теличці. Поплакала Горина за теличкою, так хіба з того pomoжеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити—ніхто й позичати не став. Усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичався. Тут сам за мішок хліба, може, хто й зна, що віддав-би.

Раяла жінка Петрові до пана піти, нанятися. Пішов на сусідній хутор—не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа—лата на латі, подумав, що гольтінака, пройди-світ якийсь, не схотів і говорити.

— Геть!—каже,—багато вас тут ходить таких!..

Зовсім не знав Петро, що їй робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому їй того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі поратися, а Петра послала дров урубати. Порається, а сама думає:

— Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поїхали-б до батька в Сироватку: може вони хоч з мішечок дали. Лихо без коня: то сіла-б, поїхала, та їй годі; а тепер, поки то випрохаєш у кума того коня!..

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

— Та не грюкай-бо так, дитину збудни!—каже Горпина.

Розтопила молодиця в печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Борошна тільки на раз, та їй то хлібини на дві.

Помовчав Петро, далі каже:

— Що-ж його зробиш? Я вже їй сам не знаю...

— Хіба ще піти попрохати?..

— Та до кого-ж іти, коли у всіх напозичалися так, що ніхто їй не дає?

Горпина їй сама це добре знала. Замовкли обоє. Прокинулась дитина в колісці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося голодне та їй кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина:

— Хоч-би вже сами, та оцієї дитини не було, а то тільки дивнися, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне що-дня, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краєв. Так хіба жалем поможен?

— Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту— може він з гамазеїв дасть?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крає. Устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати-ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста не може сам дати, а все-ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плаче.

Прийшов Петро в ратушу: «Здорові, з середою!»— сказав і став біля порогу. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шахви папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. І збирається все Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: «А як скаже—ні, не дам?» І як подума про це, як подума, що тоді в нього дома жінка й дитина голодні сидітимуть, так і дух йому переходить, і не вимовить він нічого, тільки стоїть біля порогу та шапку драгу в руках мие. Бачивши староста, що йому чогось треба, а нічого не каже він, сам став питатися:

— А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

До вашої милости,— каже.

— Ну?

Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було й борошна нема...

— Ну, то що?

— Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так що

хто-ж його позичить, як у самого, може, нема?.. Так я оце... чи не дозволили-б з гамазеїв хоч мішечок дати?..

Глянув на нього староста та її засміявся.

— Ге, хлопче! Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба.

— Од управи земської, розумієш?—каже писар.

— Та воно так,—каже Петро.—Та чи не можна-б як-будь там, хоч трошки?..

— Та її чудний-же ти якій, чоловіче! Ти-ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Постояв Петро, помовчав, та її каже:

— Та може воно так, і без управи?.. Хоч небагато...

— Та тобі-ж кажуть, чи ні? Позакладало тобі?—визвірився писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як-же його йти без нічого? Дома-ж і картоплю вже затого поїдять!.. Хіба ще раз спитатися?

— Та я віддав-би скоро, ось тільки-б заробив, так і віддав-би...

Писар зовсім розсердився:

— Та кажуть-же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши, а він усе—дай та дай! Ну, люди!..

Пішов Петро з ратуші.

II.

Забавила Горшину дитину, положила,—сама з останнього борошна спекла дві перенічки, борщу та картоплі зварила. Порається, а сама думає:

— Сьогодні так-сяк перебудемося, та її завтра...

Як дадуть Петрові, то може їй до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все-ж на сівбу немає,—їхати не минеться.

Повніймала молодниця перенічки, хату вимела та їй сіла прядти. У самої прядива не було цього року—не було де, так чуже брала від повісма. Усе за тиждень яких дві сороківки заробить, а то їй коцу.

— Коцу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їси,—думає Горшина, нитку викручуючи.

Коли чує, рипнули сінечні двері.

— Мабуть Петро,—думає молодниця:—чи несе-ж хоч що-будь?..

Справді Петро. Увійшов мовчки, сів на лаві, нічого їй не каже. Позирнула Горшина на нього і відразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре,—каже,—нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна...— понуро відказав Петро.

Мовчать обоє. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горшина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро,—така вона змучена, зовсім змарніла. Жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв та їй каже:

— Годі, голубко моя, годі! Не журись...

Підняла очі Горшина, а в очах сльози.

— Ми то перетерпимо,—каже,—а дитина як? Як-то їй терпіти?

Та їй заплакала Горшина тихо... Згодом озвалася знову.

— Та вже-ж така, мабуть, наша доля, терпіти треба...

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то їй не вдержався:

— Та доки-ж його терпіти?—аж скрикнув.—Уже-ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіла!

— Та вже-ж, мабуть, так бог дав!—знову каже Горпина.

Петро насупився.

— Та хіба-ж ми вже такі грішні, хіба-ж немає вже її грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурений. Мовчить, а думи снуються в голові:

— Хіба-ж то правда? За віщо-ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля-ж? Торік-же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай і дитина нехай умирає!

Та її обняла Петра злість; така злість у нього в серці заворушилася відразу на старосту, що її не сказати.

— Він у достатках,— Петро думає,—та ще її краде, а я голодний, то що мені робити?

Її хто її зна, що зробив-би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида:

— Не вмирати-ж із голоду! Моє-ж добро, не чие там, бо її я-ж туди зсинав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я-ж у вас не прохатиму! Я її сам без вас візьму!

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: «візьму!»

— Не чуже-ж я візьму, а своє. Коли не дають сами, то треба криткома брати.

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякавсь її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма,—звик. І як звик, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

— Піду, дірку в гамазеї продовбаю, та її наточу!— думає Петро.

Тільки як про це Горинні сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче. Він знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що-ж йому більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що її люди не хотіли йому помочи дати. Он староста краде, а йому так не дав у позик! Усюди неправда!.. І тепер йому не здавалося гріхом украсти. А все таки боявся сказати про це Горинні.

А Горинна стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурій та смутній ходить. Почне вона питатися, нічого не каже, або: «Та так... Щось голова божить». Іноді-ж гляне понуро так на неї та її одмовить: «А з чого-ж йому веселим бути?»

Бачила молодиця, що не такій став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тимчасом хліба вже не було, картоплю всю поїли, затого вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелось Горинні поїхати—коня ніхто не дав, а пішки хіба-ж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще її з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледве жива тією краплею молока, а як покинути, тоді її зовсім хто зна що буде.

Бачить усе те Петро і знову сам собі каже: «Візьму! Не здихати-ж як собаці! Хай Горинна, що хоче, каже».

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спиться йому, бо думки не дають. Та її думає він: «А що, як Горинні зараз скажу?»

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

— Чого ти, Петре?

Стала вже дрімати Горинна, коли чує, кличе Петро:

— Горинно!

— Га?

— Знаєш що...

— Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

— Та я нічого... Я хотів спитатися, чи є у нас вода в хаті. Пити хочу.

— Та в діжді-ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: «Сказати? Та вже-ж од неї не сховаєшся—чи тепер, чи тоді, а казати доведеться».

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

— Горпнино, що-ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думи передумала. та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, загикуючись:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?..

— Що?

Та й знову Петро зупинивсь, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

— Не здихати-ж із голоду!.. Їм нічого—он і староста: сам гроні громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба-ж нема й нашого там? Хай! Панькатися з ними, чи що? Хіба вони розуміють? Узяти та начити з гамазеї!..

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?!

Аж розсердивсь Петро:

— А що-ж, із голоду,—каже,—вмирати?

— Гріх, Петре! На те божа воля!.. Бог так дав... А чужого не руш!

— Гріх! А з голоду вмирати—як? Хіба я своєю волею йду?

— Так що, Петре,—перетерпіти треба... Не ходи!..

Страшно, відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

— Петре, годі! Підеш сам до батька, вони дадуть...
А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався трохи хоч Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у нього на людей злість, так і клекоче у грудях.

— Піду,—говорить,—не кажи мені нічого,—піду!

III.

День поминув, ніч насунула. Діждався Петро півночи, одягся, узяв з собою три мішки й свердел та й пішов до гамазеї.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, виїшов на вигін. На душі в нього якось спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав про те, яке воно. «Піду та й украду»,—думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, наначе-б-то про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. «Гамазеї», подумав Петро.—«У сторожа гамазинника вже не світиться,—будуть повні три мішки».

Легкою ногою пішов далі. Уже недалеко! Тільки, що це? Голосно, дзвінко відгукнувся у повітрі крик. Мабуть, сич. Знову кричить, «снявка»,—ні, це сова. І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатися. За спиною аж морозом сишло.

— Піймають, піймають! Злодій!..

І знов одразу наче снігом обсило. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те зникло. Він увесь тремтів.

— Іти, чи не йти?—думав він.—А як піймають?

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у нього в грудях колотилося серце.

— Може вернутися?.. А завтра знову будемо без хліба!.. Ні вже—їду!

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв; підійшов до них, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видно. Тоді поліз під будівлю. Що-року зсипавши зерно у засіки, знав, з якого він боку. Обережно підліз він до того місця, ліг горілиць. Тоді наставив свердло, почав вертати. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинився, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево—незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

— Агов! Семене! Е, стонадцять кін!..

Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колхнулось у грудях, а далі немов застигло—Петро слухав. Холодний піт виступив у нього на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене!.. А, щоб тобі! Ну, я сам, хіба мені що? Не вмію заспівати?.. Стонадцять!.. Гей!..

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось іде, чути.

Та гей: танцювала риба з раком,
А цибуля...

— Тю на твого батька!.. Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, додому їду!

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

Ір'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворухивсь. Він затримав духа і ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухавсь. Ні, нема нікого. Тоді останнім натиском він довертів дірку. Палавав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сишло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасилав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасипати. Одначе, що тепер робити? Покинути дірку незатулену—зерно витече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не взяв затички? Петро затупив дірку однієї рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в нього є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з-під гамазеї, став і думає:

— Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Поперепошу на могилу, нехай там перележать, поки-що.

Могила була за селом, на цьому-ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал зостався високий. Поспішаючись, одніє Петро один клунок. Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а то хустка коли-б не вишала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз ун'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стремів у дірці. Петро спробував—добре. Мабуть додолу трохи зерна розсипалося. Він помацьки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

- - Горнино!

Нічого не чути. Мабуть спить. Ліг він на біл, не роззуваючись, тільки свитку скинув.

- Горшню, ти сиши?
— Ну?
— Я заховав на могилі...
— Про мене де хоч ховай, а я тобі у допомі не буду!
Замовк Петро.

IV.

Нікому їй на думку не впаало, щоб можна було вкрасти хліб із замкненої гамазеї. Та їй крадіжка була невеличка, то не дуже їй помітна. Петро бачучи, що ніде нічого про крадіжку не чути, переніс жито додому, але його не надовго стало. Уп'ять хоч знову красти їди. Та тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана Петро впрохавсь у найми. Став він жити в пана, тільки почувати додому ходив. Дома злидні зосталися злиднями, але їй за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку їй досі не чути було нічого. Петро заспокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні! Про неї він спершу їй не думав. Тільки-ж Горшина мов не та до нього стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві,—тепер вона з чоловіком иноді їй слова не промовить за день—сумна-сумна ходить. Далі їй у найми пішов Петро, став тільки ввечері жінку бачити—не пособилося. Все мовчить. То що-ночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. Він не докоряв жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи, ще

Поспішаючись, одні Петро одні клунок (стор. 107).

не так було тяжко—забувалося; а в ті ночі, що він то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може навіки загинуло. А воно-ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече, так пече... «Хоч-би кара, та не така. Хоч-би налаяла мене, хоч-би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як билина сохне».

Це було в неділю ввечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина, на полу сидючи, дитину колихала. Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більше змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позанадали, і якась мука світилась у них у той час, як вона їх піднімала від коліски. Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на нього смутні очі.

— Горпино! Доки ми будемо так мучитися?..

У нього порвався голос: щось стиснуло, мов кліщами, горло. А вона все мовчала. Ледве перемиг себе Петро, знову почав:

— Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилася... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки-ж так жити?..

Вона знову глянула на нього своїми позанадалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем різонув його.

— А що я тобі скажу?—почала вона тихо.—Адже ти сам знаєш... Я казала—не роби... Коли-ж не сила моя... Я любила тебе, а ти злодієм зробивсь...

— Нехай і так,—говорить Петро,—але-ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю,—тихо відмовила Горшина.—Усе те я знаю... Але що-ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені не сила до того звикнути. Краще-б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

Вона все нижче й нижче до коліски нахилалась.

— Яке тепер життя буде?... Не життя, а мука... Чи ждала-ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, принавши до коліски і б'ючись головою об її бильця. Злякана дитина прокинулася і собі заплакала. А Горшина мов не чула її. Довго ховала свою муку і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки-ж не пособили ті сльози, не вивесли лиха з душі...

V.

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у нього промайнуло в голові: признатися? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горшина? Що тоді з сином буде?

— Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка— не жінка, наче й дитина—не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горшині може полегшає, як мене не бачитиме.

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути:

— Це я вкрав!..

І в нього обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамовитий і його позападалі очі іноді так страшно блищали, що Горшина часом лякалась його.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк у пана він уже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

— Хіба все сказати їй?—думав він.—Ні, якось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде.

І він вештався на дворі, не входив у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягся, глянув на Горпину і знову подумав: «Сказати?..» Вона мовчки поралась біля печи і не дивилась на нього. Він одвернувся і пішов з хати.

Горпина не зупинила його: їй тяжко було з ним розмовляти. Вона її тепер любила його і тим-то ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік—зłodій.

Петро тихо йшов до волости. Його перестривали люди, а він і не бачив їх,—так опанували його думки. А проте він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але-ж побачив коло волости громаду, серце заколаталося йому в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба підждати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тимчасом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився проміж людей аж до рундука. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь у вухах, але-ж слів зрозуміти Петро не міг. Та він і не сидкувався прислухатися до них. Голова його падала.

Що це? Громада загвалтувала—це писар дочитав. Уже час.

Він зняв шапку й почав:

— Люди добрі!..

Громада трохи вщухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові перехопило дух, він ледве дихав.

— Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій! Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громаді.

Громада ледви зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала:

— Це наше добро, наш і суд,—гукали люди.

Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився тоді. Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про нього. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горинна знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...

1884.

с. Нижня-Спроватка
на Харківщині.

ЕКЗАМЕН.

(З життя старої школи).

Сьогодні великий день у Тополівській школі: в цей день має відбутися екзамен, а на ньому повинен бути член ради шкільної. Тому-то в школі ще учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукій працюють з усієї сили. Ще вчора маленька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу,—хатка, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував; щоб вони, хлопці, яко мога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то візьме та її товче чобітьми! Де-б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тимчасом учитель власноручно порався коло пообнадалих шпину на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім не зважаючи на те, що така праця ані трохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що-ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазильниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими

заходжувались розсипатися під школярами, та й розспалися навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителеві на увагу, що коли вони, школярі, не побережуться, то «от-та гемонська задня парта коли-б не обернулась, бо там ніяк не приладнаєш однієї ніжки». Та й учительському стільцеві, що якось випадком мабуть потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працював, силкуючись, щоб замість трьох було в нього чотири ноги, як повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два стільці взято в батюшки і в волості—про самого батюшку й про «члена».

Сьогодні й школярі поприходили одягнись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож в-останнє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли між собою і боялись за того або иншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого-ж він приїде, той пан?—донитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

А він який? Страшний?

Та хіба-ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу,—озивається школяр до вчителя,—а він страшний?

— Хто?

— А той пан, що приїде?

Учитель силкується вневипити, що страшного в «тому панові» нічого нема.

— А він не битиме?—не покида свого школяр.

— Та ні! Хто-ж тут сміє битися!—дуже зважливо шевняє другий.

— Е, не сміє! А як считається, а ти їй не знати-менш, то що тоді? Тоді їй битиме...

У другому місці, де сидять що-найстарші, чути, як вони бубонять собі під ніс, ще раз прочитуючи вивчене. Кожен працює, бо кожному хочеться мати «свідоцтво».

Один маленький хлопчик заліз у куток і наляканими очима поглядає навкруги: він задалегідь злякався «пана».

— Я втічу, як він приїде!—шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся крик. То якийсь, надто сміливий, хлопець, не лякаючись ні трохи сподіваного «пана», геннув по спині свого товариша.

— Половина десятої,—промовив батюшка,—нехай сідають: скоро мабуть приїде.

Вчитель глянув на батюшчин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів дежурному покликати тих школярів, що були на дворі.

Гуртом синнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свитки, складаючи їх у купу на долівці в школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут-ж, і пообливав одягу. Сміх і галас. З'явивсь сторож і, бубонячи собі під ніс щось про «безрахубних шибеників», довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перешитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого-ж він не їде?

Вчитель знову винустив школярів зі школи. Менші

побігли, а старші, що здають екзамен на «свідоцтво», знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз-же прислати по нього, скоро приїде член.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,—так-би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька стало чути дзвоник.

— Їде, їде!..—розітнувся шепіт між школярами.

Ту-ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

— Їде, вже біля Стецького шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випростались і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і ввесь зігнувся, неначе якось хотів сховатись. Багатьом перехопило дух. Вони, нів-злякано, пів-дивуючись, прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше відзвонював і, нарешті, в-останнє гучно дзенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя в багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи, поможи!..» Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради. Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член учілищного совета Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем,

а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, потроху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його-ж шахрайства незабаром має впасти, і разом він член земської управи і шкільної ради,—тим і їздить він по сільських школах на екзамені, яко голова «екзаменаційної комісії». Але як непевні голосні її приго-лосні, проклята літера *ѣ* та її усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах-же з закону божого та з рахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арихметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банку дало йому змогу перемогти її «дроби», і пан член особливо на рахунки її наполягав на екзаменах. Він завсігди возив з собою свій задачник, де були папірцями й олівцем позначені завдання, які він звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що силкуючись удавати собою пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов він, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло них ліг зайло-зений задачник Євтушевського з позакладаними в нього папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кешені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

— І в нього задачник є!

— Перо як срібне блищить..

— Дайте список учеников,—голосно сказав член.
Реєстр дали, і він уткнув у нього носа. Тихо-тихо стало,—чути було, як муха, летячи, дзвеніла крилами. Школярі вже не перешіптувались; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван!—голосно вигукнув пан член.
Викликаний хлопець схопивсь і почав пролазити поміж тісно понаставляними ослонами. Ноги в нього якось не слухалися, чеплялися за ніжки від ослонів; видко було, що хлопець боявся. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по закону,—муркнув член.—Читай молитву господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

— «Отче наш, Іже еси...

Троїце!—знову звелів член.

Хлопець і ту проказав.

— А што ето такое троїця?—запитався член.

Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну!—підганя батюшка.—Я-ж вам ето об'яснял, как-же ти не знаєш?

— Троїця...—почина хлопець і стає.—Троїця... це—бог-отець,, і син, і дух святий...

— А що-ж то, три бога?—допитується член.

— Ні, один...

— Ну, как-же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, чого-ж ти мовчиш?—знов підганя батюшка:—ти-ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як замружіли і змокріли очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Ето значить... обикновено, це все одно, шо от свет од сонця ісходить і шо того... теє...—об'яснить

— А што ето такое тройця? — запитався член (стор. 120).

йому, батюшка!—докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутався.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священній історії...—промовив учитель.

— Розкажеш про Ноя і єго синовеї?—спитав піп.

— Розкажу,—відмовив, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.

— А що,—зненацька перехоплює його оповідь член,—харашо сдєлал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикнóвенно, он отца не уважал, посміялся с него... за то єму і наказаніє. А ти уважаєш отца? Слушаєшся?—зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь...—відмовляє переляканий його голо-сом хлопець.

— То-то!... Всегда должно слушаться, потому отец обикнóвенно єсть родитель!—промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося у них перед очима.

— Тепер по арихметикє! От я вже сам єго спрощу,— промовив член.

Тут уже було йому широке поле до діяльності і він, розгорнувши свого завдачника і найшовши по прикметах завдання, почав ним мучити хлопця. На щастя хлопець знав.

— Тепер по-руському!

— Читай!—промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— «Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки...» і т. д.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великорусьською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

— ... вона слыхала, що у людей больні руки і очки... стоїть та її крутить хвостом...

— Да, очки надела,—додає член.—Хорошо! Будеть! промовив він і, нахилившись над реєстром, хотів писати «балли».

— Может бить, писать єщо?—спитавсь учитель.

— Мм...—муркнув член, погадавши мабуть про недосяжні правила правопису.—Нехай пишесть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки як дійшли до арихметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдання; і даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті член не вдержавсь:

— Що єто?—зненацька крикнув він:—Арихметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищній совет на вас подам рапорт!

Бідолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще заздалегідь хотів утікати від «пана».

— У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду! ридуючи, казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до

хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагатися додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на «свідoctва», відбувся тихо, надто, що всі вони «арихметику» знали, і пан член не мав рації сердитися.

Царешті скінчили. Пан член устав.

— А тєх не будем екзаменовать?—спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Нєт... Та они умєють читать?..—казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умєтє?—запитався він у школярів.

— Умієм...—несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважди сєм?

— Чотирнадцять!—гукнули всі відразу.

— А 25 без 7??

— Вісімнадцять.

— Ну...—промовив член, вагаючись.

— Може, закусить-би...—обізвавсь батюшка.

— Обикнóвенно... не мішало-б... Ну, дєти,—знов озвався член до школярів, а ті чогось повставали,—значить ви тепер получите свідєтельство—каториє екзамен здали, а каториє нєт, то, обикнóвенно, учітєся, потому що наука... то-єсть... потому, що без єї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику щоб знали. Потому, обикнóвенно, арихметика—то велика наука!..—і показуючи великість «арихметики» яко науки пан член підняв угору проти лоба пальця і штрикнув ним у повітря.

Далі течія членового красномовства всохла і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от що... теє...—почав знову член, згадавши, як він колись був укуні з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його:—школа у вас хороша і я так доложу у совет. І арихметику знають,—одни не знаєть, ну, та то вже нічево...—І член, так само, як і інспектор, подав руку вчителеві та батюшці.

— Так їх распустіть?—спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву!—промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер теє... домої ідіть!—почав член.—А ми до вас, батюшка. Обикновено треба закусьть. Може-б того... й водочка?..

— А всенепремінно!.. Як-же!.. Пожалуйте!..

— Так-так... От ми там і протокол екзаменський подишем...

1884, VII. 8.
с. Олексівка на Харківщині.

НЕПОКІРНИЙ.

I.

Тепер уже виразно було видно, що новий учитель—чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Насамперед—учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа її у волості. Друге—він не мав ніякого «благородного виду» і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв «по-мужицькому». Третє—він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленькій, гуляючи з ними у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які іграшки вигадуючи; таку «кумедію» що-дня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте—він сам собі варив їжу та ще її у гурті з тими школярами, що ночували у школі. Нарешті—він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те обережно ховав. Про цей останній пункт старшинища погадала навіть, чи не ворожбит він який, але-ж цю думку не взяв собі на увагу освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але-ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замість, щоб удовольнитися з двох поламаних лавок, що дала волесть школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, засклено вікна і навіть щоб покрашено стару класову таблицю, наче-б-то через те, що на ній уже крейда не пише. І як волесть, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілився написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кешенях у волосних і не вживаються на що треба. Управа-ж поняла тому віри і прислала суровий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладнав шкільну мебель і зробив усе, що школі треба. Хоча мебелі, звісно, не лагодили і нічого не робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено,—але-ж такий вчинок учителів виразно доводив, що він-чоловік баламутний.

Нарешті, волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето і знає добре, де чим пахне, догадавсь, що цей учитель... теє... Про це він казав навіть урядникові, що жив у другій волості, й урядник цілком з ним згодився, сказавши:

— Межи ними дуже багато мошенників... вони—сцилісти, тільки так, знаєте, видають себе за вчителів.

І обіцявся незабаром усе «розслідувати», приїхавши.

Такі були провини вчителів і так їх виясняли увечері дня... студня 188... року волосний старшина Настушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цунченко, що до нього старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки... (стор. 128).

того, що Цунченко розповідав своїм гостям, як він «для шутки» посилав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

— А хлопець мій, що в школу ходить, каже мені,— оповідав Семен Олексійович далі,—що він таки швендяє часом у гості... Тільки-ж, як-би ви думали, до кого?...—До Семена Попенка!

— До Семена Попенка?—здивувалися гості.—Та в Семена-ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим-же він буде гостей гостити?

— А от-же бачите, ходить до нього! І хлопця Семенового так, кажуть, улюбив, так улюбив!..

Далі потроху почали вияснити вище писані провини, і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі несвітські вчинки нового вчителя. Але-ж справжнє обурення постало тоді, як волосний писар Льовшин озвався із своєю славетною промовою. Він сказав:

— Усе, що оце почув я тепер, не здається мені дуже вдивительним. Усякому звісно, що оці молоді панчички, котрих земська управа нам понасилала, нічого не знають, для того тільки і вміють ганяти з мальчиками у м'яча...

— Еге, що правда, то правда,—перехопив старшина.—Що тепер за наука? То як старий дяк Панасович був, так ідеши повз школу—аж гуде, аж реве,—так усі тії склади складають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив,—та потім я його взяв... Бо приходить додому, питаюся:—«Ну, що-ж ти у школі вивчив?»— Нічого, каже, не вивчив.—«А що-ж ви робили?»— Та, каже, вчитель став проти нас та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми й собі як загудемо: о-о-о! А він знову:—кажіть: гирр! Ми й собі як загарчимо: гирр! гирр! гирр! Он яка сторія: гарчати тепер учать!—додав старшина.

Усі зареготалися, почувши про таку сміховину. Писар-же, перечасувши, покій регіт ущухнув, почав знову:

— Так ось, кажу, все це не дуже мені вдивительно. І те не вдивительно, що він у клявзи пустився: нада-ж, єжели нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нєту. Мені вдивительно і страшно друге.

Тут писар зупинився на хвилину, немов-би щоб дати змогу всім слухачам приготуватися до цього другого «страшного». І справді, ті нашорошили вуха, а урядник додав нащось:

— Дієвительно!

Бачачи те, писар почав ізнову:

— От Семен Олексійович кажуть: до них не схотів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його полюбив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить—слідствує? Слідствує, що він прихиляється до голоти всякої і кунпанію з нею імєєть, а з голоотою—звісно, які розговори: про багатих та про начальство! Чуєте, які розговори?

Писар знову зупинивсь і глянув навкруги. На всіх обличчях ще більше запанувала увага. Урядник-же насупився ще дужче й силкувався дивитися так, як дивиться сам справник. Він хотів-би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить у руках усі неруни, але на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам синни, слухався його краще, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— Дієвительно!—а опісля додав:—Возмутитель! Прокламацію пущаєть...

Писар почав далі:

— Тепер друге: отчого він, як старшина або господин урядник, або я, або ще хто з начальства—от хоч-би поштосодержатель Семен Олексійович—іде, нікогда первий шанки не зніметь? Отчого, кажу, і што з цього виходить—слідствує?

— Еге, що правда, то правда,—озвалися старшина й хазяїн,—це ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкається, мабуть жде, щоб йому вперед шанку зняли...

— Потом он што,—казав далі писар:—приходжу я раз до нього—думаю так: зайти одвідать чоловіка, поговорити, як з образованием. Заходжу, а він книжку читаєть. «Здрастуйте, — говорю, — Василій Дмитрієвич!»—«Здравствуйте»,—каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув. Спрашую я вас: на што йому ту книжку прятать, єжели вона така, как нада, книжка? А єжели прячеть і по ночах книжки читаєть, то що тут виходить? Виходить і слідствує, що то такі книжки, которії только без людей читать можна.

— Діствительно!—скрикнув урядник.—І я ще осінню получив бумагу секретную од господина станового пристава: Хто учитель? Званіє? І потом: способен-ли к отправленію своїх об'язанностей? Конешно, я отвечав: неспособен, потому—возмутитель! І книжка запрещонна—всьо одно що прокламація!

— Еге! Так он воно якій птах!—скрикнув Цупченко.

— Іменно!—доводив свого писар.—Виділи, яке в нього волосся довге?

— А хіба то що, як довге волосся?—запитався старшина.

— Як що? А то-ж у них, у спцилістів, прикмета така. знак, значить, штоб свій свого узнавав.

Дієвительно!

Після цієї писаревої промови зчинилося, як я вже казав, велике обурення. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчителя виявивсь у виразніших формах. Балакано довго і багато і, нарешті, враджено її постановлено зробити так:

а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і непошану до свого начальства, то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків забирати їх зі школи;

в) розпитатися по селу, про що розмовляє вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, якщо буде змога, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками (розпитуватися мав урядник, припоручав це ї писареві, а до вислідів у шаховці сподівались помочи від сторожа).

— А там, когда дознаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю еті дела!—казав писар.

— Окончательно!—додав урядник.—Тогда ми доношеніє секретноє і його голубчика тогда —фіть!.. А ви. Хомо Григоровичу,—вдався він до писаря,—неукоснительно сообщіть мнє, бо знаєте—я тут не живу і мнє за всім не всніть, потому—секретних дел множество.

Урадивши так, вишли ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу її по третій на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II.

Як урадили, так і вчинили. Другого-ж таки дня вчителеві не дали дров і сторожем переказали:

— Оце щоб шанувався!

Опріче цього сторожеві звелено було не слухати, якщо вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гризся, але-ж похитнути незломність духу сільських орударів не міг. Тоді він задумав був знов написати про це до земства, та волосний писар, догадавшись, що містить у собі присланий од учителя на пересилку пакет, вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна відсилати тільки такі пакети, які запечатано скарбовою печаттю.

Так минув тиждень.

Одначе, хоч і мерз учитель добре, та його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів був їхати в повітове місто в земську управу, але-ж Цупченко, звісно, не дав йому коней.

— Ну, а наняти йому, два рублі дати—ні з чого,—казав старшині писар,—він уже третій місяць не получає жалування, а тепер у нього в кармані вітри гудуть!

— Хіба зборщик не брав у нього довірености на жалування, щоб з управи получить, як їздив у город?—спитався старшина.

— Авже-ж я звелів, щоб не брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить!—одмовив писар.

Це була правда і вчитель ніяк не міг рушити з села. А надто, що після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть підкованими кіньми. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди, що сторож, слухаючися наказу, не носив у школу води і не робив там нічого, то запевне можна сказати, що і учитель зрозумів, як начальство сердиться.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Хоч староста з старшиною навіть у волюсть кликали деяких батьків і намовляли їх забрати своїх дітей зі школи (додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплатку, тоб-то до «холодної» недалеко), хоч у школі було холодно, діти все-ж ходили вчитися, і деякі батьки на перестороги та накази від свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь у школу ходити, старшина свариться! А він каже: мені треба вчителя слухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайлу Степановичу?—питався писар у старшини,—замічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Та як-же вони там учаться в нетопленій хаті? Там-же так холодно, що хоч вовків ганяй!—питався старшина у сторожа.

— А так: їх там багато набереться школярів, а хата маленька, то поки в школі сидять, то воно й нічого,—від духу нагрівається, та ще й усі в кожухах та в свитках!

— А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йомуносять з дому дрова, так топить у себе.

— Що-ж це? Звелів він їм, чи що, дрова носити?

— Де вам! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вониносять.

— А ти їм відер не давай!—звелів писар.

— Та я й не даю. З дому хтось приніс, тими йносять.

— А ти пильнуй: тільки хто воду, чи дрова принесе—по потилиці жени.

Нарешті зостався ще третій пункт присуду. Але-ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не

могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волюсть.

— Що-ж, как слідство?—спитав він.

Ті розказали, що було.

— Нехорошо! — покрутив головою в'рядник. — Довжно вам приймать мері. Од вищої власти приказ—припаганду ловить і всячески преслѣдовать. Неукоснительно старайтесь! А то будете винуваті.

І він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше «ловить пропаганду».

Але-ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Гарасим помінився дещо розказати, якщо йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель наче-б-то сказав йому, що не погано-б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав?—спитався писар.

— Про багатих?—не розумів Гарасим.—Ні, про багатих казав... казав, що добре, якби всі були багаті...

— А книжок ніяких не давав?

— Книжок? Ні, давав і книжки всякі...

— Кому-ж він давав? Які-ж він книжки давав?

— Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...

— Ну, а ту, як її... пре?... пра... та як-бо, Хомо Григоровичу?—спитався старшина в писаря.

— Прикломація!—одмовив той.

— Еге, прикломація! Так прикломації тієї не говорив, не дѣлав?

— Як?—спитався Гарасим.—Що воно таке?

Але того не знали і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питатися, зрозумівши, що

від Гарасима великого не довідається. Та її усякому було відомо, що Гарасим за чвертку її рідного батька продав-би і що його ловлено в брехні на волосному суді, де він часто ставав за свідка, а одного разу навіть і бито за ці брехні. Але-ж не маючи кращого, можна було, якщо потреба, і з Гарасима скористуватися, щоб скарати винного. І писар звелів Гарасимові:

— Гляди-ж, не забувай того, що сказав!

— І, боже мій! З чого-б я забув? Ні зроду-звіку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Взявши на увагу, що Гарасим може ще здатися, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставалося ще одно: довідатися, які книжки вчитель читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо виходячи з школи, учитель раз-у-раз замикав її. Писар уже її так і сяк заходжувавсь, але нічого не міг удіяти.

— А може-б так: при ньому трус ізробити?—казав нетерплячий старшина.—Так просто: а давай, такий-сякий, які в тебе проти начальства книги єсть!..

— Ні, Михайле Степановичу, так не можна. Треба це діло потихеньку вести,—відмовляв політичний писар.

Але-ж, щоб учитель не забув, що начальство всякими способами може скарати непокірного, писар дещо таки вимудрував.

Так звана «холодна» відгороджувалась від школи тільки тонкою стіною (школа, як уже сказано, була в одному будинку з волостю). З цього її скористувався писар, хоча сам він нічого не робив, а все діло звернув на старшину. А старшина того-ж таки дня покликав рудого Гарасима, знов виняв йому з громадської скриньки на чвертку, дав належні інструкції та її посадив його в «холодну» саме тоді, як у школі було вчення.

Гарасим не хотів дурно брати гроші й зараз почав галасувати, а потім і бити кулаками в ту стіну, що була до школи. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева і Гарасим скоро продовбав в ній дірку і, вистромивши в школу голову і вдаючи з себе п'яного, почав на всі боки лаяти вчителя і школярів і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А, знаєте, Михайле Степановичу, громада лає нас за вчителя.

— Як?

— Та так! Каже: дітей зморозили і все...

— Громада?—скрикнув старшина.—Начхать мені на громаду! Я начальник! Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада старшину вибирала, так я на те начхав! То колись може було так, а тепер хіба громада настановляла й настановлятиме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина—начальник від справника, а не від громади. Бо не громада мені зуби поб'є за несправність, а він...

— А отже громада каже, що буде жалітися,—ще лукавіше додав писар.

— Нехай! Мені те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розваю і вчителя викину геть к чортам!—кричав уже, зовсім розсердившись, громадський репрезентант, начальник од справника, пан старшина.

І цього-ж таки вечора, випивши добре в свого кума, він зайшов по дорозі до волости і почув, що в школі хтось гомонить, навіть співає. Розлютований за такі «непорядки», кинувсь у школу. Там був

учитель і троє хлопців-ночувальників,— вони її спі-вали.

— Смирно!—грімнув старшина, відчиняючи двері і вступаючи в хату.—Смирно, я вам кажу, мат-тері вашій!.. Чого ви мені тут крвчите. діло робити в волості не даєте!

Але-ж учитель і тут не змовчав перед начальством і насмілювався сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А, так ти, такий-сякий, начальство вигониш! Цить! Р-роздеру!

Здається, після такого категоричного начальникового слова кожен мусів-би скоритися. Тільки-ж ледачого нічим не дошкулиш! І хоч і дуже дивно було це всім, а мушу сказати, що вчитель вигнав старшину,—так-таки простісінько взяв та її вигнав, бо був собі чоловік при здоров'ї та її палиця якась у руках у нього була,—не диво-ж, що старшина, хоч і дуже п'яний був, але-ж не хотів змагатися з таким бунтівником і, вилаявшись ще раз, чи двічі, вийшов геть.

Другого-ж дня після цього в волості довідались, що вчення в школі нема, а вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто-ж його повіз?—допитувався у сторожа старшина, сердитий вельми, бо йому після вчорашнього вечора своя голова здавалася завбільшки з винницької казан.

— Та Грицько Дараган. Та ще її набор: сказав—потім оддасте, як свої відберете.

— Хм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що,—питався старшина на самоті в писаря,—чи не скоїться чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогосінько не буде! Самі побачите,—заспокоював писар.

Учитель повернувся, а за ним наспів і наказ од земської управи. Управа, перелічивши всі вчинки волосного старшини, прикро наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость уволяла справедливу волю вчителеву, а також щоб «донесла», на підставі якого права старшина робив усе «вище писане».

Писар тільки всміхнувся, прочитавши те, і сказав: — Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас пам'ятатиме!..

«Він», тоб-то вчитель.

III.

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, що ніс до школи якусь книжку.

— А ну лиш, що воно таке?—подумав старшина й зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з страхом одмовив:

— Учитель.

— А дай її сюди.

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди додому,—звелів йому старшина, а сам зараз-же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Хомо Григоровичу, що це за книжка?

Писар розгорнув книжку.

— Хм... Що воно таке? А де ви її взяли, Михайле Степановичу?

— А в школяра. Вчитель йому дав.

— Вчитель? Ану, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

— «Географія»—читав він заголовок.—Хм... хто його зна, що воно таке...

— «Дождь происходит от паров, которые поднимаются от водяных вместилищ вверх и собираются там в виде облаков»... А, ось де воно! Ось! Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од бога дощ, а од «паров». Он що!

— То це, значить, книжка така... проти бога?

— Конечно!

— Так її й теє... і представити до начальства можна?

— А всенепременно!.. Ну, тепер, голубчику, побачимо! Тепер я вшкварю!—гукнув писар.

Але він поїхав ще радитися до врядника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тією мовою, якою він сам його написав.

«В Н—скую Земскую Управу Н—ского Волостного Правления

Д о н о ш е н и е.

Оное Волостное Правление имеет честь донести, что топливо для школы г-ну учителю всегда давалось в достаточности и ежели на каких два дня случилась приостановка, то единственно от недостачи общественных сумм, которых не доставало. И на щот оскорблений, то никаких таковых оскорблений волостной старшина учителю не чинил, а наоборот всегда споспешествовал просвещения юношества и зайдя в школу как начальник отечески пекущийся о благосостоянии, чтобы узнать необходимое для школы, но г-н учитель без всякого на то внимания, поносными и дерзкими словами старшину изругал и выгнал прочь с устрашением палкою, каковую для совершенно неизвестных, но весьма вредоносных намерений, постоянно при себе имея, как бы угрожая спокойствию.

І всякіє другіє г-на учителя жалоби единственно от того, что он на волостного старшину и писаря злобу имеет и постоянно имеет между волостью истя-
зание и рассуждение разных будто-бы чинимых ему приченок, каковых приченок он есть причиною, а оных не существует. Сам же г-н учитель нимало в школе не учит, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожных розширяет и разными речі относительно против властей, чему примером крестьянин Герасим Рудый и свидетелем»... і такє инше.

До цього додав ще й книжку, що старшина відняв: нехай начальство бачить.

Урядник-же написав своєму начальству ще краще. Він просто казав, що вчитель хотів зчинити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики почали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехотя знімають перед урядником шанки.

Це все полинуло, куди треба...

Трохи згодом шкільне начальство завітало в школу. Воно сказало вчителеві:

— Що ви тут так погано поводитесь? Книжки якісь там, розмови...

Бідоланний учитель хотів був виправдатися й доводив, що книжку ту, яку старшина відняв, дозволила не то цензура, а й «учений комітет» у школі, але начальство не дало йому й договорити:

— Це все добре, але ви чоловік невпокійний... Шукайте собі місця де-інде,—нам вас не треба.

Учитель мусів шукати.

Волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цунченко могли тепер пере-
свідчитися, що ще існують способи скарати винного...

1886. VII. 13.

м. Траснівль.

Х А Т А.

— Чи ти оглух, чи який тебе біс знає?! Кажуть тобі—суддів клич!

— Та'дже кликав... що-ж їм зробиш, коли не йдуть? Могорич запивають!

— Могорич, кажеш? Який могорич? З кого?

Те кажучи, пан волосний писар аж підскочив.

Поки старий, приглухуватий дід Опанас, волосний сторож, збереться відмовити цьому панові писареві, дозвольте мені сказати про нього трошки.

Пан писар був на зріст високий, навіть надто високий, тим жінка його мусіла що-разу набирати сірого черкасинну йому на чинарку аж на аршини більше, ніж набрано усім иншим людям, і це завжди чинило їй превеликий жаль. На широких плечах у пана писаря була довжелезна шия, а на ній чимала голова. Найвпідніший на цій голові був ніс: він стремів мало не на все обличчя. Ніс був вельми червоний, навіть подекуди синій—мабуть це з превеликої прихильности писаревої до тих могоричів, що про них він так палко зараз питавсь у сторожа. Усім иншим його обличчя було зовсім звичайне, таке, як і в усяких людей, і «особливих приміт» не було ніяких, хіба-що перо стирчало з-за писаревого вуха. Звали писаря Хома Григорович, і був він вельми розумний і знаючий писар, і це він і доводив що-дня

«мужикам», беручи з них «гривенки», кошишники, мішечки зерна і всього иншого, що мусіло даватися йому за його писарські премудрощі, назвище від рокової плати.

— Могорич? З кого могорич? За що могорич?— знову гримнув пан писар на сторожа.

— Та хіба-ж я знаю, за що? Там і Василь Трохимович з ними.

— Василь Трохимович? Ах-же вони такі-сякі! Бач, я йому все зробив, чисто все зробив, і приговор написав, а він суддів покликав, а мене й забув! Ні! стривай! Я піду...

І розгніваний пан писар ухопив шапку і хотів був уже бігти, коли це його зупинив чоловік невеличкий, товстенький, виголений, з підстриженими вусами, з масними, але пронозуватими очима, у суконій чистенькій чинарці. Це був Семен Олексійович Цупченко, сільський крамар і шинкар. Він ухопив писаря за рукав і промовив:

— Хомо Григоровичу! Та хай йому, тому могоричеві! Та я вам, аби тільки справу виграти, я вам утреє більше могоричу поставлю! А суддів ще рано кликати, бо я ще не все вам про діло розказав.

— Та ні, та як-же це? Мене не покликати!—лютував писар, пориваючись іти.

— Ні вже, Хомо Григоровичу, ви вже не йдіть, дослухайте мого діла,—прохав Цупченко, не випускаючи писаревого рукава.

— Ні вже, Семену Олексійовичу, ви мене пустіть! А то як-же це: без мене могорич!—не вгавав писар.

— Та, Хомо Григоровичу, та ви послухайте: зараз після суду я вас до себе, а в мене, знаєте, і очищена, і наливочка, і все таке!..—спокушав Семен Олексійович.

Од згадки про «спазивочку, очищену і все таке» трохи пом'якшало серце в Хоми Григоровича, і він сів, але не міг одразу заспокоїтися.

— Та це спасибі вам за вашу ласку,—казав він.— спасибі! Тільки-ж і Василь Трохимович!.. і судді!.. Ну, добре!.. Я змовчу, тільки я їм колінь це згадаю!

— Так ось доложу вам,—знову почав перепинену розмову Цупченко,—я її позичив гроші, тридцять і п'ять рублів, Шоломієві, а він мені розписку видав, що «по першому востребованню», а коли ні, то його хата—моя буда. Тепер-же він умер, дітей нема, удова сама зосталася. То чи можна мені з удови гроші виправити?

— Чому не можна? Аби розписка. Є вона у вас?—питався писар.

Цупченко розстібнув чинарку, витяг і дав писареві заялозену їй пом'яту чвертку паперу. Писар уткнув у неї носа і забубонів: «18... даю сню розписку... по першому востребованню уплатить. В случае неплаты, принадлежащее мне недвижимое имущество... остается в пользу его, Цупченка»...

— Гм... гм... Це ще як Лойко писарем був, то цю розписку писано?—спитав писар, прочитавши.

— Еге-ж.

— Гм... гм... Тут, бачите, не указано—хату, а «принадлежащее мне имущество»—ось що.

— Та хіба-ж хата не імушество?

— Звісно—імушество. Тільки тут, бачите, «принадлежащее мне». А вьому селу звісно, що Шоломії у прийми до Новаків пристав, то хата не його, а жінична виходить.

— Та воно... адже вона йому жінка була, то хіба не одвіча вона за нього.

— Ні. Та її хіба ви не знаєте наших? Зараз закричать: приймак, приймак,—не його хата!

— Гм... Знаєте що, Хомо Григоровичу? Моя вже дяка буде...

— Так, дяка... Що там дяка!.. Тут, бачите, діло таке... уголовне, коли що... Та й хіба я не знаю? Тридцять п'ять рублів! Горілочки-матіночки все набор, а тоді й тридцять п'ять рублів...

— Тошно, було й так... А все-ж і своїх грошей хоч трохи дав! Ну, та що там казати,—синенька вже вам, а вже про могорич. то що й казати: чого схочете—все буде!

— Синенька... гм... То це вам хата за тридцять п'ять рублів буде (а хата така, що двісті рублів стоїть), а мені...

— А проценти-ж, Хомо Григоровичу, а проценти? Ну, та вже хай дві троячки, так?—І Цупченко витяг з кешені калитку.

— Гм... Звісно—проценти... Тільки-ж і діло таке, що...

— Та ось і дві троячки!—промовив Цупченко, кладучи на стіл шість рублів.

— Так... — одмовив писар, якимось надзвичайно швидко присуваючи до себе гроші та ховаючи їх у кешеню.—Тільки-ж подумайте, Семене Олексійовичу, як-же його у приговорі написати незаконне рішення...

— Та хіба не можна написати так, щоб воно по закону було? А в мене ячмінь цього року не поганий—я-б мішечок...

— Гм... Воно як два, так і краще-б... Та ще в мене кабан...—рахував писар.

— Та буде й кабанові, і два мішечки буде!

— Судді йдуть! — гукнув дід Онанас, вернувшись.—І Шоломіюку ведуть.

Троє суддів уже сиділо на лаві, а біля них за столом, з паперами і навіть із «Сводом законів», і сам писар, як уведено у владу Шоломію. То була ще не стара, років може тридцять п'ять жінка, але вже зістарена горем, недостатками та працею. Обличчя змучене, немов злякане, руки тремтять. Вона тихо й несміливо ввійшла в хату, вклонилась і промовила, зупинившись біля порогу:

— Здорові були, з вівторком!

— Здорова, бабо, здорова!—гукнув один, уже трохи підпийний суддя.—Тут діло до тебе є!

Що-ж там?

— А ось позов на тебе є. Позивають тебе.

— Хто-ж мене позиває?—тихо спиталася жінка.

— А ось,—промовив писар,—Семен Олексійович! Семен Олексійович устав із лави.

— Так... Ну, Семен Олексійовичу, розкажіть нам, до чого ваше діло,—попрохав його один суддя.

Семен Олексійович кашкнув, випростався трохи й почав:

Та ось, діло таке, що не слід-би й турбувати вас, господа судді, та що-ж, як люди не правдою, а кривдою живуть. Як ще живий був чоловік оцієї жінки, Микола Шоломія, то позичив він у мене грошей тридцять і п'ять рублів. І розписка ось єсть... А тепер діло таке виходить, що й сам не віддав—так і вмер—і ось жінка його не віддає.

Ось розписка, — промовив писар, даючи суддям папір, — розписка справедлива й законна.

Суддя взяв розписку, покрутив її в руках і пожив знову на стіл.

— Як-же, тітко? Позичала ти чи хоч твій чоловік — у Семена Олексійовича гроші? спитав один суддя.

І номилуйте, пожалуйте, люди добрі, почала Шоломійка, вклоняючися суддям. Не знаю я, чи позичав він гроші, чи ні, бо я того не бачила... А ви сами знаєте, яке моє життя було: тільки ї знала, що з шинку виглядала. І в нього-ж, у Семена Олексійовича, тоді її шинк був, то може він там п'яний і позичав та її пропив десять разів.

А розписка? — запитав суддя.

То що, що розписка? Я її не писала і не знаю, її не бачила.

Як не знаєш? Адже твій чоловік її дав, а ти не знаєш? — гримнув писар.

Не знаю, Хомо Григоровичу, не знаю! — знов уклоняється жінка.

Судді ї собі не знали, що казати. Цупченко, знову кахикнувши, промовив:

Господа судді! Дозвольте сказати! Ось вона, жінка ця, каже, що не знає, що може чоловік пропив ті гроші. Господа судді! Адже вона мужня жона, то як-же-ж вона не знає її не одвічає за свого чоловіка, мужа свого? І знову каже пропив. Ну, то хіба що, що пропив?

Та бачите, як п'єш набор, то воно потім усе якось удвоє доводиться платити... — почав був один суддя, чухаючись у потилиці, але-ж Цупченко не взяв того на увагу і казав далі:

Ну, то що хіба, що пропив? Це до мене всякий п'яниця зайде, гроші візьме, проп'є та її нема на нього суду? Я не як-будь, у мене розписка є. Ось дозвольте, господа судді, розписку прочитати.

Читайте, Хомо Григоровичу! — промовили судді.

Писар витяг з кешені хустку, голосно висякався, потім викашлявся, знову висякався її почав читати. Усі слухали мовчки її видко було, що опріче писаря та Цупченка, ніхто нічого не розуміє.

Бачиш? промовив до Шоломійки писар, дочитавши розписку,— ось сказано: усім імуществом одвічаю. Розумієш? Тридцять і п'ять рублів мусиш заплатити, або імущество яке єсть сиріч хату— віддати.

Хату?— промовила з острахом жінка. Та'джеж моя хата, не чоловікова. Аджеж він у прийми пристав, і це мого батька з діда її прадіда хата була, то її тепер моя, а не його. І оце я своє добро віддаватиму за те, що він піячив?

Еч! Яка велеречива та премудра! — промовив писар, перекривляючи жінку.— Сказано тобі: жінка ти йому, то її одвічаєш за нього.

Та воно справді,— обізвавсь один суддя,— воно справді всякому звісно, що хата з діда її прадіда Новаків була, а не Шоломіїв. То це щось не виходить...

Як не виходить? Що не виходить?— визвірився писар. Новаків хата!.. Новаків хата!.. Ну, то що з того для діла виходить, що Новаків хата?

Та бачите, щось воно не теє!..— почав був суддя.

— Не теє? Що не теє!— розпалився писар, підскакуючи на своєму стільці. Що не теє?

Та бачите-ж: Шоломії позичив, з Шоломія було її правити, а чого-ж тепер на бідну жінку нападатися?— боронив Шоломіїку суддя.

— Іменно так, якоце ви кажете: хіба я знала, хіба я відала, де і як він позичав? А хата моя, з батька, з діда її прадіда моя.

— Ти вже мовчи, коли тебе не питають!— гримнув на неї писар. Якове Івановичу! Петро Васильовичу! Григоріє Семеновичу! вдався він до суддів.— Ось слухайте, що я казатиму. Вона каже: Новаків хата. Добре! Адже вона пішла заміж за Шоломія, Шоломієвою жінкою стала?

— Так.

А в законі ізображено, — ось у законі, казав писар, стукаючи рукою по «Своду», — ізображено, що жона єсть, то-єсть сказати, рабиня мужа, і що все, що її було, те його стало, єдина бо плоть і дух єдиний, а потому і добро все єдине, для обох єдине повинно бути. І понеже муж єсть хазяїн і голова дому і єдиний властитель, то теперь уже виходить, що коли ця жінка за Шоломія пішла заміж, то не її вже хата, а Шоломієва, чоловікова, стала...

— Та чоловіка-ж мого нема... — почала була жінка, але писар грізно на неї глянув і казав далі:

Хата чоловікова стала. І як чоловік умер, то жінка, стало бути, тільки володіє чоловіковим добром і того ради усі, які єсть, довги її позички і притензії всякі — з цього добра повинні зиськуватися її правитися. От який закон! — додав писар, утираючи хусткою снітнілого від довгої промови лоба.

Судді мовчали. Бачачи те, Цупченко промовив:

— Розсудіть уже, будьте ласкаві, господа судді, мене з нею: нехай або гроші вертає, або імуществом одвіча. Розсудіть по правді, — моя вже дяка її могорич буде...

Та це звісно... — промовив один суддя. — А тільки якось я не второнаю, як оце так, що хата її була, а це відразу не її зробилася?

Як не второнаєте? Як не второнаєте? — підскочив писар. Я-ж вам кажу: понеже і в писанії, і в законі стоїть: муж і жона єдина плоть єсть і жона своєму мужові у всьому коритися повинна, а муж єдиний голова і властитель усьому дому, то того ради це вже не її хата, а Шоломієва, чоловікова, стала, і жінка, володіючи чоловіковим добром, мусить його довги сплачувати.

Розсудіть, господа судді, — знов почав Цупченко, — моя вже дяка буде...

І помилюйте, і пожалуйте, люди добрі! Нічим я тут не винна, — прохала жінка.

— Та глядїть лиш, Хомо Григоровичу, чи так? — спитавсь один суддя у писаря.

Так, так! Іменно так і закон і зображаєть, і писаніє глаголеть, — одмовив той.

Судді ще помовчали.

Що-ж ти? Згоджуєшся заплатити? — запитався нарешті один з них у Шоломіїкв.

— Не можу я і ні з чого мені платити, — відмовила вона.

Так ось-же чуєш — хату, кажуть. тоді в тебе відберуть, бо в розписці, бач, як там казано... усім, каже мучеством, чи що, одвічаю...

— «В случае неуплаты, принадлежащее мне имущество остается в пользу его, Цупченка», — вичитав з розписки писар.

— Чуєш, тітко, що написано? — спитавсь один суддя.

— Та хіба-ж я знаю, що там написано, що воно їй до чого? Ми люди темні. А хата наша, Новакова, споконвіку.

— Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григоріє Семеновичу! — загомонів писар. — Ну, що тут з якою-будь бабою дурною базікати? Тут чоловік статечний, Семен Олексійович, ось каже — не те, що баба ця, — та їй розписка єсть.

— Та треба-ж і її розпитати... — одказав Григоріє Семенович по-писаревому, а по-простому — дядько Грицько.

— Та що тут розпитувати! — сварився писар. — Що тут розпитувати! Адже єсть вам розписка, — ну, треба писати приговор.

— Підждіть, Хомо Григоровичу! А що, як ми не

по правді зробимо? А що, як, може, треба такого приговора написати, щоб цих грошей вона Семенові Олексійовичу не віддавала?—не покидав свого дядько Грицько.

— Як не віддавала? Як це такий приговор?—розпитувався писар. — Та ви знаєте, що це ви кажете? Та ви знаєте, що з цього буде? Коли такого приговора постановите, щоб грошей не віддавать, то раз те, що «присутствіє» його одмінить—оце раз (писар загнув палець), а друге те, що тоді Семен Олексійович може на суддів пожалітися за лицепріятство, сиріч — неправедне, за-для своєї вигоди, рішення... А ви знаєте, що за таке лицепріятство по закону слідує, знаєте?

— Та де-ж нам знати? Ми люди не вчені, законів не знаємо...

— То-ж то, що не знаєте! За це вас самих під суд, у рентанські роти віддадуть он як! Та я їй писати такого вашого приговору не хочу! А то ще їй сам за написання одвічатиму.—І писар устав і пішов геть, а за ним Цупченко.

— Що його тут робить?—чухаючи потилицю, питавсь Яків Іванович.

Та чуєте-ж, каже, що коли такий приговор, щоб не платити, так і писати не хоче, бо їй за писання, бач, кара,— відмовив Петро Васильович.

— Це рахуба!.. І жінки шкода... То може-б ти, Параско, заплатила гріними; а то-ж чуєш, хату відсудить.— казав Яків Іванович Шоломіїці.

— Боже мій! Та з чого-ж я буду платити і де я тих грошей візьму? У мене-ж і їсти иноді нічого!— жалілася жінка.

І хто його зна, що їй казать?..—бідкався знов Яків Іванович.

А на мою думку, так усе це не по правді! Усе

це Хома крутить. Хата не Шоломієва і плати за неї нема ніякої,— промовив дядько Грицько.

— І як там не по правді?! Каже тобі писар—не можна ніяк більше, ну й треба так писати, щоб Цупченкові хату,— озвався Петро Васильович.

А правду де-ж ти сховав?—спитався дядько Грицько.

Жінки-ж жалко... Так чуєш-же—її кара, каже, за лицемірство. чи як він там говорить, велика. У респтанські роти, чуєш... лякався Яків Іванович.

Ну, а вже що писар цей, то не збреше; вже коли скаже, що не одмінять приговору, то її зроду не одмінять—от скільки вже разів так було. Ну, а вже як сказав, що зламають присуд у «присутствії», то вже того і сподівайсь, так і буде. Хіба то давно було, як Ониська Шупуваденка за такої приговор присутствіє з суддів скинуло та ще її самого за малим під суд не віддало? Он як! казав Петро Васильович.

А тепер, бач, каже, що не те що відмінять, а за лицедирство ще її респтанські роти, чуєш, будуть! обізвався Яків Іванович.— І жінки шкода, і хто його знає, що їй робити?—міркував він.

— Та вже мабуть треба так, як писар казав, писати, радив знову Петро Васильович.

Ні, не так... ні...—казав дядько Грицько.—Не по правді буде!

Шоломійка, що увесь той час стояла мовчки, унала тепер суддям у ноги.

— Ой, помилійте-ж і пожалуйте-ж! Куди-ж я поїдуся, як із хати мене виженуть? Чи мені під тинном, як собаці голодній, здихати? Моє-ж добро. Батьківщина моя! ридала бідолашна жінка.

Оце так!—насунився судді. Ну, вже її здирця

цей Цупченко—хату послідню відніма. Ну, вже й чоловік!

Тільки Петро Васильович мовчав.

Та чи не можна-б як-небудь її визволити?

Чуєш-же—лицемірство...

Якове Івановичу! Петре Васильовичу! Григоріє Семеновичу!—гукнув писар з другої хати.

А що?—спитали судді.

Та ось ідіть сюди, щось казати маю.

Судді пішли.

Згодом трохи і судді, і писар, і Цупченко сиділи в шинку, в кімнаті за столом. Тільки Параска Шоломієва зосталась у волості дожидати суддів. Цупченко, з пляшкою в руках, частував по-ряду кожного, припрохуючи її приказуючи. На столі була закуска - чехоня її хліб. Усі пили її їли. Спорожили одну півкварти, приніс Цупченко другу. Після другої судді були вже зовсім п'яні. Тоді Цупченко почав розмову про діло.

— Так як-же, господа судді?—загомонів він.— Як буде діло?

Судді не зараз одмовили. Перший озвався дядько Грицько:

А що-ж, Семене Олексійовичу, діло таке: помиріться ви з нею, поладнайте. Не по правді бо її ваше діло.

Дядько Грицько піднівши став сміливіший.

Як-же-ж, господа судді, не по правді?!—бідкався Цупченко.— За віщо-ж мої гроші пропадатимуть?

— Що там казати: не по правді?!—гукнув Петро Васильович. Як там не по правді?! Адже розписка єсть. А чоловік нам могорич поставив!..

Що могорич? Могорич — дурниця! Я могорич так: чому не винити з чоловіком, коли трапляється? Коли звик пити — пий! Я сам не пив спершу, а тепер ось уже четвертий рік суддею — навчився пити. І п'ю... Могорич що!... — казав зовсім уже сир'янілій дядько Грицько.

Ну, а що-ж — дурно могорич пити мені? — цікавив Петро Васильович.

Не те!.. А я не хочу, щоб не по правді.

Та що там багато балакати, — викушайте ще чарочку на добре здоров'я! — припрохував Цунченко, частуючи дядька Грицька горілкою.

Чарку? — я чарку вин'ю... А тільки не по правді...

— Семене Олексійовичу, — стиха сівнув трохи згодом писар Цунченка, — годі вже частувати, а то вони й до волости не дійдуть, — тепер вони саме на порі...

І справді, дядько Грицько та Яків Іванович були на порі — вони вже навдаку чи розуміли, де вони і що роблять. Тільки Петро Васильович ще не вгавав і розиннався за Цунченка.

Ну, треба у волюсть діло кінчати! — устав писар.

Але він мусів сказати це ще двічі, поки судді зрозуміли його. Так-сяк вибралися з шинку, прийшли у волюсть. Там писар вислав на який час Шоломійку геть, а сам екоренько надрянав «присуд», — звісно такий, якого треба було Цунченкові.

— Ну, Петре Васильовичу, Якове Івановичу, Григоріє Семеновичу, печаті треба прикласти, давайте!

Я зараз! — гукнув Петро Васильович.

Яків Іванович мовчки витяг з кешені печать.

Витяг печать і дядько Грицько, силкуючись вимовити:

— І я дам, тільки не по правді... Ви так робіть, щоб по правді було...

— Та по правді зробимо,—казав писар, беручи печаті, напалюючи їх на свічці і притискаючи до присуду.

Як ізроблено все, покликано Шоломіюку і прочитано їй присуд. Бідна жінка тільки плакала, слухаючи його, і нічого не могла вже казати. А судді вже не розуміли ні того, що писар читав, ні сліз її.

Параска Шоломієва вернулася з волости додому, мов не при собі маючи. Лихо, що несподівано впало їй на голову, зламало, придавило бідну жінку, взяло в неї всю силу. Вона тільки й могла розуміти одно, що її виганяють з власної хати, віднімають останній притулок, останнє добро. І ця думка так опанувала її, що вона нічого не могла робити, нікуди не могла піти і все думала про це. Забігла була до неї сусідка Мотря, хотіла розпитатися, розважити, та нічого не почула від неї, тільки одно:

— Пропала я!

Але поминуло кілька день—з волости не приходять, її не займають. Перша щочасна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, відмінилася на іншу:

— А може вони зглянуться на мої гіркі сльози, на моє вбозтво—може не займатимуть мене.

Так думала вона, і надія потроху оживала в її побитому, наболілому серці. Їй хотілося впевнитися в цьому і вона кілька разів замірялася піти до Цуиченка або до писаря, щоб розпитатися. Але-ж мов якась невідома сила не пускала її, мов віщувало їй щось, що як піде вона, то доброго від них не почує.

— Нехай,—сказала вона собі.—Житиму мовчки—може якось обійдеться.

І вона не йшла і ні з ким не хотіла говорити про хату, а жила тільки надією, що все буде, як треба.

Минув третій тиждень, минає четвертий. Параска трохи чи не певна вже, що зостанеться в своїй хаті.

— То вони, мабуть, тільки полякали мене, а далі бачать, що я не хилюся, то й кинули.

Так вона думає і заспокоюється тієї думкою, починає навіть хату лагодити на зиму—вікна обмазує, щоб не так холодно було. то-що.

Бідна! Вона не знає, що її ворог Цупченко тільки жде, щоб присудові волосного суду ввійшов законний термін—одни місяць!

Але вона незабаром довідалася про це...

Одного дня вона тільки пообідала й почала вимітати хату, коли чує—у дворі загавкав собака. Параска визирнула у вікно: у двір увійшов писар, а за ним Цупченко й староста. Віник вишав їй з рук і, вся тремтячи й збліднувши, стояла вона посеред хати.

Брязнула клямка, увійшли гості в сіни. Параска чує писарів голос, він каже:

— Ну, Семене Олексійовичу, ось ви і в своїй хаті!

Одчиняються двері, ось уже в хаті гості—всі троє; староста «при знакові».

— Здорові були,—каже староста,—з вівторком!

Але Параска не може відмовити їй тільки мовчки дивиться на гостей та труситься.

— Приймай, бабо, гостей у хату, а хоч не гостей, а хазяїна!—гукнув писар і додав потім, повертаючися до Цупченка:

— А не погана хатка, Семене Олексійовичу! Їй-бо!

— А за свої гроші—не дурно принала,—відмовив той, обглядаючи хату навкруги.

— Ну, бабо,—знову почав писар,—час-пора тобі, кажу я, хазяїна в його хату пускати. Чуєш?

— Якого хазяїна?—ледви змогла промовити Параска.

— Як-то—якого? Еге, та чи ти, дурна, й досі не знаєш? Адже строк рішення вийшов—місяць. Ти у «присутствіє» не подавала—значить хата тепер не твоя, а Семена Олексійовича. Так закон каже.

— Іменно, як закон каже. по закону!—додав звичайненько Цупченко.

Так он воно що! Он чому її цей місяць не займано! А тепер, бач, строк вийшов...

— Чуєш-же, бабо,—загомонів уже Цупченко,—до завтра щоб вибралася відсіля з своїми манатками, бо мені на завтра хату треба. І щоб безпремінно!

— Еге-ж, безпремінно!—додав писар.—А не хочеш сама, то й за ноги виволочем. Чуєш? Ось тобі й староста—і він тобі велить. Старосто, скажіть їй! Чого-ж ви мовчите, неначе вас тут і нема?

Староста не знав, на яку ступити, бо почувався зовсім погано, устрявши в таке діло, і ледве міг вимовити:

— Так що-ж... І я... звісно так...

Йому було ніяково й тяжко глядіти на зблідлу, змертвілу жінку.

— Ото-ж щоб знала, і хата завтра щоб порожня була, та безпремінно!—знову промовив Цупченко.

— Ну, ходіть уже—тепер їй уже об'явлено,—сказав писар, повертаючись до дверей.

— Ходіть!

Писар і Цупченко ще в хаті понадівали шапки й вийшли, а за ними позаду староста, похнюпивши голову.

Параска хотіла була скрикнути, щось сказати, але в неї не стало сили. Вона мовчки, як підтята, схизлася на лаву.

Так он-що!

Он чого її досі на вигонено: строк не виходив!

А тепер виїшов уже той строк, і її виганяють як собаку, виганяють з власної хати, з тієї хати, де виріс увесь рід їх. виріс її батько, вирісла й вона.

Парасчина думка перейшла до всіх минулих, давчих часів, і перед нею замигтіли, заблищали, мов чудове малювання—давні веселі дитячі літа. Малювання те померхло було, затерлося в душі на який час, але тепер знову немов поновилося й віджило новим життям, і блищать на ньому фарби, і сліплять вони очі бідолашній самотній жінці, повитій мріями... І радощі, і муки тих часів, і сльози, і сміх, і сонце, і хмари—усе вставало перед нею і сповняло змучену душу немов якоюсь новою силою, немов знов її до життя тягло...

Тільки ось серед цих блискучих і любих малювань починають уставати інші, похмурі й смутні, де самі хмари, і нема сонця, де самі сльози, і нема сміху. Що це? Це вони, ті прокляті дні, що їй довелося прожити після батькової смерті... Вона не хоче про них думати, бо невимовна туга обніма її, але не може... Малювання за малюванням, образ за образом знов устають і пливуть... І виразніше від усіх одно,—те, що ніколи не зникне у неї з пам'яті.

Параска бачить його—п'яного, розхристаного, у драній сорочці, з скуйовдженим волоссям, з побитим обличчям після бійки в шинку за ту салдатку, з безглуздими й лютими, по-звірячому впрямченими, очима, з стисненими кулаками. Він стоїть проти неї...

— Я тебе вб'ю, тільки ти мені слово про це скажеш, тільки нагадаєш про неї!..

І він почав бити її кулаками по голові, по обличчю, в груди... Вона впадала додолу, а він усе бив її, бив руками й ногами і кричав-ревів: уб'ю!

Здригнулася Параска її прочулася.

Невже смеркається? Скільки-ж вона згаяла часу за своїми думками! Вона встала і тут тільки помітила, що цукиній холод палував у хаті. Вона глянула її побачила, що гості не причинили дверей. Параска пішла зачиняти. Глянула—у дверях дірка, так і дме вітер. Треба заткнути чимсь—думає Параска.—Але нащо-ж його затикати?—зараз-же встає инша думка.—Адже тепер ця хата не її,—хіба-ж її не однаково, чи буде тут холодно, чи тепло?

Не її хата!.. Ой, проклятий цей Цуиченко, проклятий! Він її грабував і тепер грабує. Скільки він видурив ще в Миколи, як той живий був, а тепер і в неї останнє віднімає. Звір лютний!

І невимовна злість, лютість зайнялася в грудях у Параски. Її схотілося чим-небудь оддячити йому, цьому Цуиченкові, що зробив її стільки горя, схотілося помститися над ним, хоч що йому зробити—вона все зробить. аби тільки вразити, дошкулити його. проклятого! І вона вся стрепенулась, але знову зупинилася, не знаючи, що їй зробити. Та потім згадала:

— А, ти хочеш цю хату взяти, хочеш у мене її відняти? Так не віднімеш-же ти її, не віднімеш: я тобі спаяю її, порубаю!

І вона захопила сокиру з-під лави і, сама не тямлячи, що її як вона робить, почала рубати її ламати все, що траплялося під руку: і піч, і лаву, її стіну, не зважаючи ні на що, опанована однією думкою: помститися над ним, над проклятим!

• — Нехай знає, нехай знає, що я йому не попусти цього! не моя хата—так і не його-ж! А я не попусти своєї батьківщини!..

І вона знову рубала її рубала...

Але де-далі, то малосилі руки все дужче втомля-

лися, вона ледви махала сокирою, б'ючи вже обухом, а не гострієм і не помічаючи того; далі вся її істота, стомлена й змучена важкими турботами, не витримала, і Параска нарешті відразу впала додолу, як мертва, без слова, без стогнання.

І вона лежала серед порубаних лав, печи, столу, серед недорубків і клаптів з одежі, лежала в тій самій хаті, якої їй так не хотілося віддавати. Лежала нерухомо, не відчуваючи її не розуміючи нічого. А надворі вже лягала ніч, загортаючи все в чорне зашнурало, і бурхливий, холодний осінній вітер завив і заскіглиць, немов одправляючи темний похорон над цим розбитим, роздавленим життям...

Другого дня Параска вибралася із своєї хати. Її прийняла до себе одна вбога сем'я.

Минуло кілька років.

Там, де жили цілі покоління чесних хліборобів, тепер стоїть гучний галас, чути п'яні вигуки, лайку—це тепер там Цупченків шинк.

ПАНЬКО.

Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув до машиніста:
— Пускай!

Цебер почав спускатися в шахту спершу тихо, а далі все швидше й швидше. Він хитався на всі боки, і шахтарі повинні були часом відникатися від стін, щоб не вдаритись об них, бо тоді-б усі сторч головою могли полетіти в шахту з розбитого цебра. Але шахта була неглибока; чорні стіни промайнули швидко, й шахтарі вже були на дні.

Ну вилазь,—сказав Панько й сам перший вискочив, держучи в руках динамітові патрони. Товариші почали вилазити за ним зі струментом у руках.

Зараз-же біля сторчової шахти пробивано новий хід. Але величезна кам'яна брила, стрінувшись на дорозі, не давала йти далі. Шахтарі мусли розбити цю камінюку динамітом.

За кілька ступнів вони були вже там, де треба. Нахилиючись, вони пройшли чи, мабуть, краще сказати—пролізли, у початку пору.

Там було мокро й темно. Дві шахтарські лампи, блимаючи, освітлювали чорні стіни і не менше чорні шахтарські обличчя.—тільки зуби та очі біліли на тих аранських обличчях.

Робітники почали оглядати камінь.

— Ну, з ним буде морока,—промовив один.

— Та здоровій,—додав другий.

— То нічого, що здоровій, а ось подивимось, як його пробивати,—сказав Панько.—Ану лиш, давай свердел!

Почали вертіти камінь, б'юли по свердлу молотком: камінь мало подавався.

— І що-б-то було кращий струмент узяти?—сердився Панько, що порядкував ділом,—а то цим і до вечора не зробиш дірки.

— Та її вечір недалеко,—озвався хтось.

— І добре, бо вже її кістки болять на цій чортівій роботі,—додав один шахтар.

— Не журись,—одказав молодий високій парубок,—за те завтра неділя, погуляємо.

— Погуляємо—трохи сердито відказав йому чоловік з бородою. Він приходив на роботу з села і мав сьогодні йти додому, несучи свій заробіток сем'ї. Парубок-же той жив на шахті і всі гроші витрачав на себе.

— Погуляємо! Вам усе тільки-б гульки справляти. За гульками її діла не знаєте.

— А якого я діла не знаю?—розсердився парубок.

— А от такого, що тебе посилено взяти путящого струменту, а ти взяв ка-зна-що.

— Велике лихо,—відмовив парубок.—Як треба буде, то підіймусь та її візьму кращій.

— А воно її справді треба взяти,—промовив Панько.—Ану лиш добудь.

— Круть-верть—зараз буде...—сказав парубок.—Ходім, Семене.

Другий парубок, той, що лаяв роботу, пішов з ним до цebra.

Три шахтарі посідали, прихилившись спинами до

камінюки. Двоє почали зараз-же крутити цигарки й позакурювали їх від лямпи, що причепили збоку на стіні.

Панько не курив. Він дуже втомився. Сьогодні йому було багато роботи. Хотілося відпочити. Поки товариші курили й розмовляли, він мовчки сидів, приплющивши очі. Залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмиється, відпочине й побуде у своїй сем'ї. Сем'ї всього—жінка молода та маленький син—років три йому було. Влітку Панько хліборобив, а взимку заробляв на шахтах. Цей заробіток давав йому змогу не вбожити, ще трохи й підправляти своє господарство.

Тепер він думав про свою теплу чистеньку хатку. Вона так і ввижалась йому, а серед неї Одарка. І обличчя в Одарки так наче веміхнулося до нього. Якесь любе, лагідне почування обняло Панька й йому так схотілося швидше туди, до неї й до сина. Ну, Данько запевне спатиме, як він прийде, але завтра вже-ж спитається:

— А со мені татко принесла з сахти?

Чудний, завсігди з матір'ю, чує, як на неї кажуть «вона», то й собі на всіх,—і на чоловіків і на жінок.—почав казати «вона». Треба буде взяти йому в крамниці яку канхветицу. Бо так тобі любо обніме за шию та й каже.

— А со принесла?

А Одарка дождатиме його, хоч як пізно він прийде.—вона не ляже.

Усміх осяяв вимазане в сажу чорне Панькове обличчя. Йому знову схотілося побачити Одарку зараз біля себе. Ні, самому бути зараз біля неї...

— А ось і ми!—гукнув голос мало не над самим Паньком.

Панько розплющив очі. Парубки вже вернулися із

струментом. Треба було робити. Трохи нехотя відірвався Панько від своїх мрій і встав.

З новим струментом робота пішла краще. Але все-ж камінюка подавалася погано, бо дуже тверда була.

— Та ну його к бісу,—всі руки обшмугляв!—промовив чоловік з бородою, спускаючи руку з молотком. — Буде її стільки.

— Не глибоко буде,—не розірве враз,—сказав Панько.

Дарма,—удруге можна, коли треба буде.

Панько позастромлював у попровірчуванні дірки патрони.

— Ну, хлопці,—гайда в цебер. Я зараз позанаваю гіоти.

Чотири шахтарі пішли до цебра, покінчивши Панька заналювати. Парубок зачепив старого:

А що, от і приніс, що треба, й загаялись.

Мовчи вже. Про тебе й кури сокочуть по смітниках, що ти такий моторний,—відмовив той.

— Та про мене хоч кури сокочуть, дядку Андрію, а про вас і того нема—відказав парубок, улазючи в цебер.

— Га-га-га!.. — зареготалися шахтарі. — От, так утяв!..

— Утяв!..—розсердився дядко Андрій, уже стоячи в цебрі в той час, як інші ще вважали.—Утяв! Якби йому язика втяти, так ото було-б добре. А то дуже довгий,—щоб не придавило коли в шахті грудякою...

Шахтарі знову зареготались і під цей регіт парубок гукнув угору.

— Піднімай!..

Цебер смикнуло й піднесло вгору.

— Стій! Стій!.. — скрикнув дядко Андрій. — А Панько?!..

Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло на землю (стор. 169).

За реготом та за спіркою шахтарі зовсім забули, що Панько мусить сісти з ними. Вони зиркнули вниз і побачили Панька.

—Стій!—гукнув з усієї сили нарубок.

Цебер спинився.

Панько все бачив. Він одразу згадав, що патрони назабивано неглибоко, що ґноти були короткі. Вибух мущить бути зараз—ось-ось. Коли цебер спуститься, то каміння вдарить просто на товаришів. Все це він зрозумів за одну мить.

— Що бог дасть—промайнуло його в голові. І перш ніж товариші встигли гукнути, щоб спускати, він голосно крикнув:

— Піднімай!..

Цебер знову смикнуло й відразу винесло нагору. Панько повернувся, щоб кинутися набік у другий хідник.

Але саме в цю мить із темряви блискнуло ясним вогнем, потім вдарило, і важкий гуркіт струсонув шахту. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло на землю...

. . . . .
Коли дим розвіявся, товариші кинулись до шахти. Панько лежав зараз-же тут, а його груди були однією великою кривавою раною...

1893. I. 17.

У селі Олексіївці.

БАТЬКО ТА ДЮЧКА.

(З шахтарського життя).

Мала Маруся зосталася дома сама. Її батько пішов на роботу в шахту. Ні братів, ні сестер у неї не було, мати її вмерла давно—тому вона завжди зоставалася сама, як батько йшов на роботу.

Вони прийшли сюди із села. Маруся залюбки згадує той час, як вона там жила із матір'ю. Тільки це давно, давно було. Вона ледви пригадує молоде вродливе обличчя з великими темними очима. Вона пригадує, як це обличчя, без краю ласкаве, схилилося до неї, а дбайливі руки вкривали її тепліше, і тихий материни голос казав:

— Син, моя голубко, син, моє серденько!..

Багато того, що тоді було, позабувалося,—адже їй тільки чотири роки було, як мати вмерла,—але цей чарівний образ ніколи не зникав з душі бідної дівчини сироти.

Її батька звали Максимом. Він був безземельний. бо Марусин дід за панського ще права при панах був, а не хліборобом, і через те землі йому не дано. Як Максим дружився, то його матері вже не було на світі, та й батько незабаром по тому вмер. Зостався Максим сам із жінкою.

У них була тільки хатка та дворниця клопоть, а

землю хліборобну наймати доводилося. Поки мати Марусина жива була—вони так-сяк господарювали, а вже як вона вмерла (тільки п'ять років за чоловіком і пожила), то тоді-господарство зовсім занепало, бо їй не можна було хазяйнувати без господині. Максим не схотів женитися вдруге: він оддав Марусю в сем'ю до своєї сестри, а сам позабивав вікна та двері у батьковій хаті та їй подався заробляти на шахти.

У тітки Маруся вижила чотири роки. Важко їй там було жити.

Вона завжди була як чужа, як приймачка у цій сем'ї. Там було вже четверо дітей та двоє старих,—то Маруся була аж сьомою. Усім треба було дати їсти, всіх треба було якось одягти. Тітка з дядьком з усієї сили працювали, годуючи сем'ю,—тож не дивно, що вони часом натякали Марусі, що вона не «своя». Правда, Максим платив сестрі за дочку скількись там грошей. Тітка з дядьком знали, що цих грошей вистане, щоб прогодувати дівчину. А все їм здавалося часом, що Маруся—зайвий клопіт у них; здавалося це їм того, що важка робота в убозстві примушувала їх труситися над кожною крихтою...

Через те Маруся не знала добра у цій сем'ї. Воно їй свої діти тітка не дуже милувала, та все-ж то були свої: хоч і покартає, то їй пожалує потім. А Маруся була «не своя», хоч і родичка. Тому вона чула від тітки здебільшого саме бурчання та гримання і мало, дуже мало коли зазнавала жалування.

Еге, вона не знала жалування, того нестливого материного жалування, що так добре його видно навіть тоді, як тільки гляне мати, як погладе дитину по голівці. Оце саме їй було найбільшим горем бідній уразливій дівчині. Тому їй той образ, як мати її нестить, нахилившись до її, Марусиною

приголов'я—зберігся в дитячій душі такій звабливо-чарівній.

Найбільша радість Марусі була, як у неробочий день приходив до неї батько часом.

Він дуже любив Марусю, завжди приносив їй якого гостинця, садив її до себе на коліна, як вона була маленькою, і так багато розмовляв із нею, як вона піросла. З самим батьком тільки розмовляла вона зовсім щиро, сам батько тільки ї знав, чим вона журилася та з чого раділа.

І ото, як одного разу сиділи вони вдвох у садку,— її журба за рідними нестоцями вибухнула відразу.

Візьміть мене, візьміть мене до себе, татку! Я не хочу тут більше жити! ридаючи благала дівчина, припадаючи своєю маленькою чорнявою голівонькою до батькових колін.

Серденько моє! Куди-ж я тебе візьму? Адже я в казармі живу, а там тобі не можна жити...—вневняв її батько.

Я буду там жити, я буду вам нособляти, тільки візьміть мене...

Дурненьке, ти не знаєш, що то таке казарма. Там тісно, нечисто, там живуть самі великі чоловіки, а дітям там не можна жити. Ніяк мені тебе, дочко, взяти.— І справді не міг батько взяти Марусю. Казарма, де шахтарі жили—це була довга, тісна й брудна будівля. У ній жили робітники й спали всі покотом на одному полу, а під тягся через усю хату. Будівля була дуже вузька, бо між полом та другою стіною ледве можна було пройти, щоб лягти на під. Тут не можна було жити сем'єю.—ось через віщо Марусин батько не міг її взяти з собою.

Але її сльози зворушили йому серце, і він почав думати, в якій-би спосіб зробити, щоб дочці було

жити краще. Він згадував усіх своїх родичів, силкуючись угадати, хто з них був-би ласкавіший до Марусі, щоб віддати її туди, забравши у сестри. Та нічого не надумав. Таких родичів не було, були й гарні та хто-ж його знає, як у них Марусі буде? Адже й сестра його—людина гарна, а Марусі важко в неї жити. Та ще й те: сестра гніватиметься, коли взяти в неї дівчину, а кому іншому віддати.

Відразу йому згадалось: а що як-би й справді послухатися Марусі та й узяти її жити до себе. Тільки не в казарму, а в землянку. Бо на шахтах робітники жили то в казармі, а то ще й у низеньких, поганеньких, землею критих хатках, що звалися землянки. Такі землянки давано самим тим шахтарям, що у них сем'ї були. А що якби й він попрохав собі землянку.

Звісно, мабуть так буде, що її не дадуть йому, але-ж, догнав—не догнав, а побігти можна. Та й є одна землянка-пустка,—правда, така, що вже гіршої не буває, так що-ж його зробиш. А проте, таку негодящю може швидше й дадуть. Це вже як управитель над шахтами скаже,—як потрапиш до нього у слушний час, то може й дасть.

А вже й гарно було-б жити з Марусею вдвох. Погано самому, важко жити. А якби Маруся, то й добре було-б... І Максим уже собі в'являв те радісне життя.

Так, думаючи, подався Максим до управителя. Мабуть у слушний час він прийшов.

Нащо тобі землянка? — допитувавсь управитель.

Та дочка в мене маленька, так не можна їй у казармі жити...—казав Максим.

— А чом-же вона з матір'ю не живе?

— Бо нема в неї матери, а в людей важко жити. Ото й доводиться мені до себе взяти її. А хіба-ж можна в казармі з нею жити. Дозвольте вже, спасибі вам.

жити в тій земляночці.—однак вона без догляду розвалиться, ми її держатимем цілу.

— А воно її правда, що розвалиться.—подумав управитель і згодився.—Ну, гаразд.—можеш туди переходити.

Низько вклонившись, вийшов од управителя Максим та й пішов просто до землянки. Вона справді була поганенька: шаруни пообнадали, хворостяна покрівля (стелі по землянках не буває) від землі, що на неї була наснана, вигнулась у середину; одне віконце, та й те без шибок, а двері висіли на бік на одному завісі.

Не дожидуючи, поки все те звелить управитель полагодити, Максим заходився своїми силами все що треба робити. Він полагодив двері, засклав вікно й навіть думав був захожуватись її мазати, та не було коли.

— Хай уже Маруся сама вимаже,—подумав Максим, і скоро пройшла неділя, узяв Марусю від сестри до себе, у свою нову хату.

Весела була Маруся без краю. Байдуже їй було, що ця хата така обідрана,—вона здавалася їй чудовою, гарною—бо-ж вона в ній порядкувала й хазяйнувала, як хотіла. Вона, як здолала, своїми малими руками, вимазала хату, а комни помалювала червоними та синіми кривульками, що були такі, як квітки, і квітками, що були такі, як кривульки, і те малювання не то їй, а й Максимові навіть здавалося чудовим. Максим приладнав стіл та лаву.—і от уже й хата така як треба стала.

Вже-ж мабуть і раділа Маруся, а ще дужче Максим. Якій він був радий, що взяв Марусю до себе! Що-дня тепер він приходив з роботи не в брудну, волючу й тісну казарму, а в чистенькій біленькій

захисток, і там його стрівала дочка, і він міг відночити їй поради. дивлячись, як вона господарює, мов і справжня господиня.

З того часу життя Максимове та Марушене пішло рівно та спокійно. Щодня вранці рано Максим йшов на роботу, а Маруся лишалася сама дома. Вона починала господарювати.

Як жила вона в тітки, то була найбільшою дівчиною в сем'ї. Там на неї накинута було багато роботи, що її роблять звичайно тільки більші дівчата. Тоді їй це було важко, а тепер вона рада була, що так трапилося багато дечого робити за справжню господиню, а тепер саме цього їй не треба було. Ото-ж, що сама знаючи, а що батька питаючи,—вона як уміла, варила їсти. Не завжди їй щастило, а найбільше отой борщ дався їй у знаки, ніяк звичайно не хоче бути добрий на смак. Ну та це ще не велике лихо було, бо як батько, так і дочка не звикли ласо їсти, а після щоденної важкої роботи в шахті Максимові завжди добре хотілося їсти ввечері.

Кажу ввечері, бо тільки ввечері приходив він з роботи додому. Він бив вугіль, той, що ним топлять, а вугіль той глибоко в землі лежить. Щоб досягти до нього, копають глибокі колодязі (шахти) та її копаються на всі боки пошід землею,—скрізь таких вір та печер понароблюють. Ото-ж як залізе Максим у таку нору, глибоко-глибоко під землю,—так уже й не вилазить звідти весь день.—там і обіда те, що з дому візьме. А Маруся дома сама обідає—так не дуже їй варить, а більше вчораниє доїдає. Тільки вже ввечері як треба вони їли.

Як упорається Маруся, то звичайно шие. Шила вона поганенько, та все-ж полатати одежину яку могла, то їй досить цього було. А шити нове вона у сусіди

Горинни вчилася. Чоловік Горинни теж на шахті робив, а Горинна часом учила дівчат шити. Маруся замкнує свою хатку та біжить до неї вчитися. А то часом дві-три дівчини подружки прибігали до неї шити,—щоб веселіше було. Прибіжать, набалакають повну хату і звеселять Марусю.

Ввечері приходив Максим, а в свято, то її увесь день був дома. Отоді Марусі найвеселіше було. Жде було—не дождеться, як загуде машина ввечері. Отож, щоб роботу шахтарі кидали. Тільки загуде,—вона так і метнеться готувати все, що треба. От уже і ходу чути. Двері відчиняються і знайома чорна постать стає на порозі.

— Ой які-ж ви чорні, татку?!—мало не що-разу скрикує Маруся, скоро вздрить батька.

І справді, не тільки одежа у Максима вся чорна від вугілля, а її обличчя таке чорне від сажі, як в арана—тільки зуби та очі блищать на чорному.

— А тобі не до внодобі?.. сміється Максим. Ну, то довай умиватися.

Маруся тікає аж на ніч, у куточок, а Максим тимчасом умивається та переодягається.

— От і вже.—каже він.

Маруся вилазить із своєї схованки, прибирає швиденько що треба, і вже трохи згодом сидять обоє за столом, а на столі в мисці гарячий борщ парує.

Повечерявши вони розмовляють.

В старовину, живучи в казармі, Максим, прийшовши з роботи, носішався звичайно швидше спати. І це не через те саме, що він утомлявся, а її через те, що йому зовсім гідке було життя в казармі—з брудом, з пияцтвом та иншим. Він носішався швидше заснути, щоб хоч не бачити того бруду її гідоти, що серед неї доводилося йому жити. А тепер йому не хотілося

спати і що-вечора вони вдвох розмовляли, часом і дов-
генько. Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько
про шахти, про те, як у них роблять. Вона здригалася
з остраху, уявляючи собі, як її татко лежить глибоко
під землею в порі, а та поря ось-ось завалиться й за-
сине його навіки. лежить і б'є кайлом вугіль...
Часто згадували вони покійну Марусину матір, і це
були такі сумні і такі солодкі розмови.

Але ще більше розмовляли вони про свої заміри.
Тими замірами вони жили, ті заміри звеселяли важке
та хмуриє їхнє життя.

У Максима була одна мрія. Він був безземельний,
і йому здавалося, що нема більшого щастя над те,
коли чоловік має клопоть свого поля. На шахти він
пішов тому, що ніяк було хазяїнувати, а якби хазяї-
нувати можна було, то залюбки кинув-би він шахти.
І ото, розмовляючи, одного разу так увечері, він зві-
рив дочці свої мрії.

Знаєш, Марусю, що я думаю...

А що, татку?

А добре було-б жити не тут і не ходити в шахту,
а жити дома у своїй хаті та господарювати як треба.

Ой і гарно-ж було-б!—скрикує Маруся й оче-
нята в неї блищать.

Еге, гарно... каже Максим. —Якби так зібрати
грошей хоч трішки та купити поле...

Ой купиць, татку, купиць.

Не дуже швидко їй купити. На це треба гро-
шей. Та ще хіба із самим полем що зробиш. Треба
ще й струменту скільки, пару волів або хоч коняку...

Чорнява голівка Марусина, сумуючи, схиляється,
але зараз надія знову займається в дитячих очах.

Ну так що. А ми назбираємо грошей на стру-
мент і на волів, й на все.

Не легенько його збирати, дочко. Уже трохи таки я їй назбирав (тільки про це нікому не хвались). Заробити можна тут добре, а витрачуєм на себе ми не багато,—то їй можна назбирати хоч на поганеньке хазійствечко. Тільки доведеться ще їй наробитись добре.

А довго-ж?

Та таки довгенько, — зо два, чи їй зо три роки ще...
Маруся зовсім засмучується.

Та їй довго-ж,—каже вона, знову похнюпившись.

Отаке надумали батько з дочкою та їй завзялися досягти свого.

Вони зісталися на шахтах і так прожили ще два роки. Увесь цей час одно марили вони про те, як-то вони колись житимуть, та трохи не що-вечора вишукували вони все нове цікаве в цій справі та розмовляли про нього. Тими мріями та розмовами кращало життя Максимові та Марусі, а без них воно було-б дуже невеселе, бо їй батькові їй дочці доводилося багато і важко робити. Якби не було в них надії, що тією роботою досягнуть вони бажану мету, було-б життя їхнє безрадісне. А тепер Максим з усієї сили гнався за заробітком і робив часто над міру.

Ото-ж, Максим наробившись так два роки, зібрав стільки грошей, що міг-би вже собі кланоть поля купити, а до нього коняку та ще децю. Він поле їй купив (продавав у його слободі один чоловік), а коня не купував, бо дожидався весняного ярмарку, що бував у ближній слободі. А тимчасом зостався поки-що на шахті, бо трапилась така робота, що дуже добре заробити можна було. То їй зважився Максим перебути на шахтах весну до зелених свят, а вже тоді податися додому, на село.

І батько, і дочка так-то вже дожидалися тих свят.

Маруся лічила-б не то дні, а й години, що до тих свят зісталися,—то шкода, що на години лічити не знала. Та й довгий-же видався їй цей час! Довший за ті три роки, що вони вижили тут. Але все-ж хоч і як довго той час тягся, а таки йому край приходив. Сьогодні вранці полічила Маруся, що жити їм на шахтах усього шість день зосталося, і сказала про це батькові, як він ішов на роботу.

— Правда, правда, дочко,—відмовив Максим,—у суботу гроші за тиждень видаватимуть,—тоді гайда.

— Ой, господи, як-же то воно довго до суботи!—зідхнула Маруся.

— Та вже-ж якось доживемо—розважив її батько.—Ну, заливайся здорова, ясочко.

II.

Ішов батько, а Маруся залилася сама. Вона швиденько поприбирала в хаті й визирнула у віконце. Там сонечко вже зішло. Надворі було весело та любо. Марусі заманулося туди. Та в неї була робота: вона сьогодні дошивала сорочку батькові, та таку, що сама всю пошила, а це було вперше. Ця робота була їй така любя, що вона швидше одвернулася од вікна, щоб і спокуси не було, та й заходилася шити.

Як шити, то можна й думати.

І Маруся думала собі про те, як вони переїздять звідси, та якого це клопоту буде. Та дарма—якось воно буде, а як улаштуються,—отоді добре.

За своїми думками Маруся й не помітила, що вже й голку з рук пустила, і не шить вже. Трошки засоромилася та швидше знову до роботи. І так щиренько шила до самого обіду.

Ошвидні чує,—гуде машина: це обід шахтарям.

Маруся їй собі кинула шити та трошки підгодувалася тим, що вчора не доїли. а варити самій собі вранці не схотіла, бо дуже з сорочкою поспішалася. Поповіши, знову до шиття. Чує їй машина гуде,—це вже їй татко пообідав і робити заходився.

Пошла Маруся так ще з годину. Коли чує, машина знову загула. Дівчина здивувалася. Чого це вона. У такій час вона не гуде, а тепер-же на що. А проте вона недовго тим цікавилася і була забула про це, діла свого шильнуючи. Коли трохи згодом,—чує гомін якийсь на вулиці. Щось наче біжить, та ще їй не одно гомонить та кричить щось.

— Що воно за знак такий?—подумала Маруся їй визирнула у віконце.

Дивиться, біжать люди, щось гукають. Видалося те Марусі цікаве. Вона вискочила з хати. Люди вже перебігли їй вона не могла ні про віщо довідатися. Та трохи згодом побачила,—біжить їй знайома дівчина туди, куди їй люди побігли.

— Галько!—гукнула вона до неї.—Галько!

Галька спинилася і вздріла Марусю.

— Ой, Марусю, сестричко!.. Ой, що-ж там зробилося, шахту залило!—ледве встигала казати дівчина, бо дух їй від швидкого бігу забивало.

Маруся спершу не зрозуміла їй спиталася:

— Яку шахту? Де?

- Та нову шахту. Так, кажуть, і залило водою...

- А тобі-ж хто казав?—спиталася Маруся.

— Та люди-ж бігли та їй кричали, що залило. Ходім туди...—казала Галька, поспішаючись.

Маруся мовчала. Вона ніяк не могла зрозуміти. звідки взялася вода заливати шахту, коли скрізь було сухо. Та вона недовго про це думала. Інша думка вразила її: у тій шахті робив її батько,—то це їй

його залило. Ця думка вдарила її мов стріла стрільнула, і вона трохи не впала.

Ой, Марусю, яка ти бліда-бліда стала!—скрикнула Галька, підбігаючи до неї.—От, дяка богові, що мій батько не в новій шахті, а то лихо було-б. А твоїй, Маруся, в якій?

Маруся ледве могла промовити.

У новій...

От, бідна ти, пожаліла Галька.—Ходімо-ж туди.

Ходім, ходім! — одразу стрепенулася Маруся, вхопила Гальку за руку й потягла її за собою.

— Та не так швидко, сестричко,—пручалася та,— а то я не підбіжу...

Від землянки, де Маруся жила, до нової шахти було не дуже далеко, і дівчата туди добігли.

Що ближче вони підбігали до неї, то більше людей їм стрівалося, що туди-ж бігли, а коло самої шахти зібралася вже чимала юрма,—тут був управитель над шахтами, штегер, шахтарі, що не пішли сьогодні на роботу, кілька жінок з дітьми. Деякі жінки плакали, навіть тужили.

Держучися за руки, полізли дівчата поміж народ і з бідою дотовпились аж на середину між люди. Там вони побачили—якийсь чоловік сидить на каменюці, на вугільний вагончик злігши. Маруся відразу його пізнала, то був Семен, шахтар, що робив у одній шахті з її батьком. Він був тепер увесь мокрий, і видно було, що з ним сталося щось, чи хворий він, чи в шахті прибито. Біля нього стояв управитель, високий, чорнявий чоловік, і наказував штегерові:

— Підніміть двадцять чоловіка з шахт. Обидва смоки сюди з локобельчиком швидко.

Штегер побіг. Управитель повернувся до Семена.

Ну, так як-же воно було?

Та так, відмовив Семен, сидючи й кривлючись часом, певне з болю.— Ми були вугіль удвох з Іваном. Коли це—як зашумить. Ми зирк, а вода так і суне. Кинулись бігти, але хіба-ж його втечеш. Як ухопило нас, як понесло... Зараз я Івана загубив,— утоп, мабуть, бідолаха. А я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та стовпів бути. А воно мене як закруте та об стовп головою—дусь. Почорніло мені в очах,—от, думаю, край. Аж воно й нічого—мабуть не дуже вдарило. Потім ще не раз било, та не головою. Якби була сторчова шахта, — пронав-би. Ну, а з похідної винесло водою на білий світ.

А правда, — казав якийсь шахтар. У сторчовій край. А з похідної може й винести. Щастя твоє.

— Та звідки-ж та вода взялася? — допитувався другий шахтар.

Хтось одмовив:

Та із старої шахти. Уже мабуть з рік, як вона повна води, залило. Вони мабуть підійшли під неї або до неї та й пробилися туди,—от воно й залило.

А ти хіба знаєш?

А вже-ж я знаю, бо в старій шахті було повно води, а тепер углиб вода пішла.

— Лихо тоді й годі.

— А скільки людей у шахті? — спитавсь управитель у десятника.

— Та небагато: було десятеро, одного винесло, а дев'ятеро там, — відмовив той.

Маруся протовпилаась аж до шахти. Це була не сторчова шахта, не така, як колодязь, а була це похідна шахта, така, що як печеря йшла у землю вглиб, і шахтарів не спускано в неї, як у сторчову, а вони просто ходили туди. Тепер вона була вщерть повна нечистої якоїсь рудої води. Вода дій-

шла вже доти, поки їй треба було, і стояла тихо. Шахта здавалась зовсім мертвою. І справді,—вона була могильною ямою тим нещасливим, що в ній робили. І її, Марусин батько, у цій ямі.

Маруся, знеслена, сіла на вугільний вагончик, що там стояв. Галька сіла за руку, казала, що треба відійти від шахти, але Маруся мов не чула її, сиділа непорушно, втупивши очі в ту яму з каламутною водою, що поглинула її батька. Галька підждала трохи, а далі, бачивши, що Маруся не хоче йти з нею, відійшла.

Тимчасом людей побільшало. Поприбігали шахтарі з другої шахти. Привезено смоки, локомотив маленький і почали їх становити.

— А ця чого тут,—подивився штегер, Марусю вздрівши.—Геть звідціль—тут машина стане.

Маруся не ворухнулась. Він узяв її за руку.

— Чуєш, іди звідціль.

Він хотів стягти її з вагончика.

— Не займайте мене!.. — скрикнула вона. — Там татко!..

Штегер несамохіль пустив її руку.

Що там таке?—спитав управитель, підходячи.

— Та ось,—показав штегер,—дівчина. Батько її там.

— Одведіть її звідціль!—звелів управитель.

Штегер знов узявся до неї.

— Я не хочу, я не піду—і пручалась, і благала Марусю.—Дайте мені тут сидіти,—я нічого не робитиму, я тільки ждатиму.

Почувши спірку, жінки протовпились наперед.

— Ой, Господи, чия-ж то?!—почулося поміж ними.

— Максимова...

— Ото сердешна сирота, то матери не було, а тепер і батька нема.

Одведіть геть жінок та дітей. — знову звелів управитель.

Жінок відштовхнули назад. Але з Марусею справа була важча. Вона пручалась, кричала їй не хотіла йти.

Що я вам роблю? Я буду тут, я тільки дивитимусь, тільки ждатиму. Там татко... Ой, там-же-ж татко.

Дівчино, йди звідціль. — тут становитимуть машини. Машинами витягатимуть воду з шахти. Хіба ти не хочеш, щоб твого батька виратувано з шахти.

Почувши це, Маруся відразу встала й одійшла набік. Вона сіла на ту камінюку, де попереду сидів Семен, той, що вода його з шахти викинула (бо його вже кудись поведено). Звідси видно було все, що коло шахти робилося.

Смоки становили довго. Згодом машина забукотіла. Маруся здригнулася й устала.

По той бік шахти вже лилася з кинки вода (лилася просто на землю й стікала туди вниз, до яру). Маруся дивилася довго на цю нечисту воду, і врешті глянула на шахту. Вона думала, що тут води вже добре поменшало. Вона помилилася. У широкій ямі як було повно води, так і тепер зісталося. Маруся знову сіла на камінюку й почала дивитися на шахту, дожидаючись, поки поменшає води. Вона мало що чула з того, що робилося навкруг неї, бо вся її увага повернулася на одне — на воду.

Але вода не подавалася. Принаймні Маруся цього не помічала. На таку широку яму мало було цих смоків. Та інших не було.

Проминуло пів години, година й більш. Люди порозходились. Дві жінки, що їх чоловіки в шахті були, довго стояли й плакали, але врешті й ті пішли. Зосталися самі ті, що робили коло смоків, та Маруся.

Вона ї тепер сиділа на камінюці. Її кілька разів хотіли прогнати, та все пожаліють і не проженуть. Тільки години за дві роботи помітила дівчина добре, що вода подалась нижче країв. Тоді вона ще пильніше почала дивитися. Та даремно пильнувала. Вода подавалась так, що оком не можна було помітити. Маруся починала вже обнімати безнадійна туга. Вона довго не наслідувалась, потім таки встала ї підійшла до одного робітника.

— Дядьку,—несміло почала вона,—чи скоро?

— Що скоро?—спитався трохи сердито, трохи дивуючись, чоловік.

— Чи скоро воду витягнете?..

— Ге-ге, дівчино, ще довгенько тобі дождатися. Ще днів із п'ять проробимо. А йди лишень звідси, не заважай.

Маруся відійшла. Ті слова її вразили. Вона сподівалась, що все зробиться сьогодні. Вона була певна, що її татко ще живий. Він певно обратувавсь у якій закателок,—такий, що ї вода туди не досягне,—там він сидить і дожидається, поки воду витягнуть. Але воду витягнуть аж через п'ять днів. Чи вже-ж цьому правда. Та аджеж у татка нема чого їсти,—він умре з голоду, коли п'ять днів просидить у шахті не ївши.

Ой, боже-ж мій, що їй зробити, щоб пособити, щоб швидше обратувати татка, не дати йому вмерти з голоду. Бідолашна Маруся ломилась собі голову і з тугою безнадійною впевнялася, що пособити вона нічим не може, що навіть як життя-б своє віддала, то ї тоді не могла-б і на один ступінь посунути наперед діло.

З такими важкими думками просиділа вона до вечора. Вона хотіла була зітатися тут і на ніч та ї взято за руку і одведено геть. Вона постояла трохи

віддалік і пішла додому, мало розбираючи, що вона робить.

Вона увійшла в свою темну хатину, сіла на лаву, зіперлась на стіл та її занімала так. Вона сама не помітила, як страшна втома, що відняла в неї всю силу, кинула її в сон, і вона заснула як мертва, впавши на лаву.

Вона прокинулась несподівано серед ночі.

Навкруги була темрява. Дівчина не могла зрозуміти, що з нею. Вона підвелася й почала згадувати, що сталося. Яку хвилину вона думала, напружуючи думку, й відразу згадала, все згадала. Вона скрикнула несамовито й кинулася з лави насеред хати.

Її татко в шахті, його залила вода, він умирає з голоду. Невимовна, безнадійна, страшна туга охопила дівчину. Вона почала ридати, але ридання те подібне було більш до несамовитого крику, ніж до ридання.

Округи була темрява чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви, долі в хаті, нікому невидна, від усіх покинута, сиділа маленька посиротіла дівчинка і, охопивши руками худі коліна, билася об ці коліна головою—ридала, кричала з нестерпучого болю. Вона губила все, що мала в житті: оборону, любов, усе своє щастя. Чи то-ж могла вона не ридати, не розриватися з несамовитого плачу, не бажати, щоб розпалена голова розбилась об худі коліна.

І вона ридала.

Чи довго це було вона певно не знала. Але дедалі, то плач її ставав усе хрипкіший, усе тихший та тихший. Ридання ще змагалося, ще розривало груди, але в грудях уже не ставало сили його видержувати, але з горла вже не ставало змоги виливати голосом безнадійну муку. Ридання потроху стихло. Дівчина припала головою до колін, та так і занімала,

і якби не здригалося иноді тіло її перемучене, була-б це мертва постать.

А тимчасом піч уже кінчилась, і похмурий невеселий день уже зазірав у вікно. Маруся не помічала, як потроху білішали перед нею стіни, піч, як висувався з темряви стіл у кутку. Але як розвиднилось добре, вона помітила світ. Підвелася з долівки і хитаючися вийшла з хати.

Вона пішла до шахти й пройшла до неї, спотикаючись. Там була така сама робота, як і вчора. Маруся глянула на воду й скрикнула з ляку: за увесь час, відколи роблено, вода подалась тільки як на пів аршина. Знесилена сіла вона на той камінь, де й учора сиділа. Та вона не хотіла коритися тій несилі, вона хотіла бути тут, дождатися й дождатися.

Так минув день, а Марусина постать усе маячила на камінюці. Робітники вже не прогнали її. Їм було жалко дивитися на цю дівчинку, таку без краю сумну, що здавалося, то живий жаль, живий сум прийшов у тілі людському та й сів отут на камені, нагадуючи людям про те нещастя, про те горе, яке ховалося там глибоко понід землею заховане, запечатане цією каламутною водою. Вони давали їй їсти, то вона не схотіла. До неї прибігала Галька, приходила Горпина—та жінка, що вчила її шити,—вона ледві промовила з ними кілька слів. Горпина хотіла взяти дівчину з собою, та Маруся не пішла. Одначе Горпина примусила її з'їсти шріжок, що принесла із дому.

Так поминув день до вечора, а ввечері Маруся вернулася в свою хату. Не знала, що їй робити, як розважитися. З утоми вона заснула. Але сна не довго і прокинулася іще вночі,—сиділа і дожидала світання.

Ледві свінуло надворі, вона вже побігла з хати.

Але біля шахт було те-ж: метушились робітники, бухтіла машина, хлюскали смоки. Тільки як ближче підійшла, помітила вона й відміну: води в ямі вже не було видно.—вона була десь там глибоко, і звідти тягли її смоки.

Маруся сіла на старе місце.

Вона прийшла з надією, і надія держалася деякий час у неї в грудях. Але потроху надія починала зникати, і некуча німа туга безнадійна обнімала дівчину. В її маленькій голівоньці плутались безладно чорні, страшні думки. Ні, ніколи не спорожнять цієї клятої безодні. Адже вода позаливала всі хідники, всі закапелки. Чи то-ж виберуть її звідти. А якщо й виберуть, то коли? Тоді, як татко вмер з голоду. Умер! Боже мій милий! А тепер? Може він уже й тепер умер, може вже давно залила його вода?.. А коли й не потопила, то вже сьогодні третій день, а завтра ще робитимуть, а там ще... І татко сидітиме в шахті не ївши.

Вона починала уявляти собі страшну смерть з голоду. Там глибоко під землею, залізни у найдальшу від води пору, сидить він, зігнувшись, і голод його мучить, мучить. Далі вона про це не могла думати, бо вже й від цього самого кригою проймало її душу.

А коли вона не побачить живого татка, коли вона зостанеться сама на світі, то що їй тоді. Хто їй так пожалує, так оборонить, як татко? Ніхто, ніхто... І мабуть краще було-б, якби вона не жила вже на світі, коли-б і її шахта поглинула. Коли татко вмер, коли татко лежить у шахті неживий, то нащо їй жити?..

Вона просиділа увесь день німа й непорушна. До неї знову приходила Горшина, їсти приносила, та не могла вона їсти.

На ніч вона не пішла додому,—сподівалася, що

вночі може виберуть воду. Вона лягла долі біля того каміння, зібгавшися як клубочок. Якийсь жалісливий шахтар укрит сердешну своєю світою. Але вона не спала. Вона то лежала, трусячися з холоду, то підводилась і дивидася, як біля шахти робили люди, чудно осяяні червоним світлом од машини, од лями. Вони все робили, вони не спинялись: коли втомлялись одні, приходили інші замість них, а робота все не дороблялась, а в ямі все була вода. Маруся даремно дожидалася всю ніч.

Вранці вона знову сіла на каміноку. Сівши почувала, що їй погано якось. Вона встала. Ледве встала,— відразу видалося їй, що люди коло шахти, вагончики, шахтова будівля здалека—все це враз якось захиталося, рушило й попливло перед нею. Вона хотіла зрозуміти, що це таке, і ту-ж мить упала додолу неспритомна.

Прочунилася Маруся в Горнишиній хаті на полу. Спершу вона не зрозуміла, де вона й що з нею. Але зараз-же побачила, що біля вікна сидить Горнина й шиє. Чого-ж це вона, Маруся, тут.

Горнина озирнулася й побачила, що дівчина дивиться на неї.

— Уже прокинулася?—спиталася вона й підійшла до Марусі.—А що, як тобі?

— Та нічого...—відмовила Маруся.—А чого я це, тітко, у вас?

— А того, що ти вчора вранці зомліла коло шахти, а мій Петро там робив і тебе сюди приніс.

— Учора вранці. А сьогодні хіба який день?..—спиталася Маруся.

— Сьогодні четвер.

— Четвер?!—скрикнула Маруся.—А татко?!

— Татко? А ось стривай!.. Скоро й про татка довідаємось, бо ось-ось уже всю воду витягнуть.

— Хіба їй досі ще не витягли?

Ні...

Четвертий день?

— Еге...

А як-же це я?

— Та вчора вдень і вночі, і сьогодні все спала. Як тобі тепер?

— Анічогісінько, я піду туди...

— Ні, дочко, ти не йди. Гаразд, що хвороба сном виїшла. Тобі треба тепер попоїсти.

— Ой, тітко, я не хочу їсти. Пити дуже хочу.

— Ну, на, напийся, тільки не води, я тобі молока дам.

Маруся жадібно випила молоко.

— Ну лягай-же, дочко, та лежи,—промовила Горпина.—Відпочинь. А мені треба на часнику піти з хати. Я зараз прийду—тільки до Мотрі збігаю.

Горпина напнулася хусткою й пішла. Маруся залилася одна. Але вона не могла лежати. Їй здавалося, що там уже витягають з шахти людей. Вона мусить побігти туди, щоб побачити, що там буде. Може вона побачить батька.

Вона схопилася, швиденько взулася й вибігла із землянки. За хвилину була вже коло шахти. Там народу було більше, ніж звичайно. Підходячи Маруся почувала слова:—Вагончиком спустися, вагончиком.

— Так не пройдеш туди—грязюка, слизько, а вагончиком можна.

Марусі перехопило дух.—Уже, уже!..—Вона проскочила поміж людьми аж до шахти.

Там готовано вже вагончик, той, що в ньому звичайно возять вугіль. З нього одірвано верхню дошку й один робітник сів у нього.

Ти-ж гляди,—наказував йому штегер, —скоро

що не так,—гукай, щоб назад тягти. Та роздивляйсь добре, чи можна долізти куди треба.

— Ну, щастя доля!

— Рушай!

Вагончик, прив'язаний до кодоли, що потроху розмотувалася з барабану, повільно почав іти углиб. Та це було не довго.

— Стій, стій!..—почулося з середини з шахти.

Люди спинили коня, що крутив барабан.

— Назад!..

Барабан закрутився назад, кодола коротшала і за кілька хвилин вагончик з шахтарем вернувся з шахти.

— Нема ходу, братця. Усю дорогу поламало.

— Яку дорогу?

— З дощок намощену, що по ній вагончики бігають. Далі не пройдеш.

— Що його робити—бідкався штегер.—Біжіть до управителя.

Один побіг. Управитель зараз прийшов і звелів спробувати пробитись у цю шахту із старої, з тієї, де вода була. Шахта була сторчова і в неї можна буде спуститися просто в цебрі.

Всі кинулись до тієї шахти, тягнучи за собою кодолу, барабан. Маруся бігла, щоб не зітатись позаду.

— Давай цебра, чуєш!—швидше гукав штегер.

Поспішаючись поставили барабана, причепили цебра. Штегер сам став у нього.

— Спускай!

Барабан закрутився; цебер здригнувся і провалився у шахту. Довго крутили шахтарі барабан, а кодола все розкручувалась та розкручувалась, сягаючи аж до дна.

Врешті стали її дожидатись. Дзенькнув дзвінок,—барабан закрутився знову, накручуючи кодолу назад.

Без краю довгий здався Марусі час, що проминув, поки штегера піднято з шахти.

— А що, як?—почали всі його питатися.

— Можна... Діра, що через неї вода пробилася, страшенна. Крізь ту діру її можна туди долізти. Хаї з мною ще хоч двоє стане.

Двоє шахтарів стало до штегера в цебер. Їм подали кілька пляшок з молоком та хліба,—це на те, щоб підкресити тих, які ще живі.

— Спускай!..

Цебер з людьми зник у ямі.

Маруся протовнилась аж до шахти.

— Та чого це тут дівчина?!—скрикнув управитель, вздрівши її. Але зараз таки пізнав її і вже більше нічого не сказав.

Маруся стояла над шахтою.

Стояла її дожидалася. Думала, що це скоро, ось зараз вернуться, витягнуть її татка. Але ніхто не вертався, не озивався. Глибоко шахта прогинула людей і не вертала.

— Довго шукають—сказав хтось.

— Якби хоч живих знайшли!..

І знову всі замовкли, дожидаючися.

Проминула вже, мабуть, година. Без краю довгою видалася вона всім, а найбільше Марусі. Звістки з шахти не було ніякої.

Врешті мотуз, проведений з шахти до дзвоника, заворушивсь, і дзвоник дзеленькнув. Всі стрепенулися.

— Тягни!..

Барабан пішов спершу тихо, а далі все швидше і швидше. Маруся ледве дихала... Хвилина... дві... три — і ось, ось цебер.

В цебрі стояв штегер з одним робітником і піддержував обротованого чоловіка.

Ледве ступив він на землю, як у ту-ж мить Марусині руки обхопили його
(стор. 195).

Але це не був Марусин татко.

Обережно вийняли з цебра привезеного.

- Багато живих?—спитавсь управитель.

— Усі троє—відмовив штегер,—оце один, а двоє ще там. Забились у далекий закуток такий, що й вода туди не досягла.

— А ті?

— Двох бачив—утоплени, а більше нема. Та ма-
буть не минула лиха доля.

Цебер знову пішов униз, а хвершал кинувся кло-
потатися коло обротованого.

Проминуло ще з пів години,—знову дзеленькнув
дзвоник і закрутився барабан. Маруся знову вся ви-
просталась—готова в цю мить до життя й до смерти.

Ось знову цебер—і в ньому не був її татко.

Штегер сказав, що живих троє. Третій повинен
бути татко. Не може доля так дуже не пожаліти її,
щоб забрати у неї татка.

А тимчасом цебер давно пішов знову вниз. І як
почулося «піднімай!»—Маруся притисла свої худі ру-
чення до грудей з усієї сили і, широко розкривши
очі, втопила їх у чорну глибоку яму шахти.

Повільно піднявся цебер.

Двоє шахтарів держали того, хто там стояв, і це
був Максим.

Ледве ступив він на землю, як у ту-ж мить Марусині
руки обхопили його. Припадаючи до нього скрикнула:

— Татку, любий, живий!..

Ізмучена дівчина впала непритомна до батькових ніг...

Максим пролежав декілька день у лікарні, потім
покинув шахти і удвох з Марусею повернувся на
своє село.

У Олексіївці
1893. IV. 13.

B I P III I

ПЕРШИЙ КОВАЛЬ.

(Уривки з «Пісні про Гайавату»¹⁾).

Був той час—земля велика
Молодая ще була,
Розлягалась цілинами,
Буйно їй пишню скрізь цвіла;
Дикий звір гуляв у лісі,
У повітрі вився птах;
Люди, власних хат не мавши
Кочували по степах.
Серед дикого народу,
На просторі тих степів
Там могутній Тубалкаїн,
Працівник великий жив.
Був коваль той Тубалкаїн,
Сам один кувати вмів;
У розпечене залізо
Гучно молотом він бив;
Гори палав, залізо грілось,
Молот стукав і кував,
Дош з вогню навкруг од себе
Тубалкаїн розсипав;
І штаба залізна гнулась,
Розбивалась на шматки,
І з'явився меч блискучий

---

¹⁾ Гайавата—герой пісень північно-американських індіанців. Тут подано уривки, що їх переклав Грінченко з поеми, яку склав письменник Лонгфелло про згаданого героя.

З-під могутньої руки,
І зрадів коваль великий,
Що скував меча того:
«Дам народові своєму
На ужиток я його.
Хто його зуміє вжити,
Світ увесь той осягне,—
І мої далекі внуки
Уславлятимуть мене...»

Одмінилася відразу
Досі радісна земля:
Незліченнії народи
Йшли усі до коваля,
Зброї всі прохали в нього,—
Всім він дав мечі ясні,
І про нього склали люди,
Уславлюючи, пісні:
«Слава вічна ковалеві,
Силу нашим дав рукам:
Все подужати ми зможем
І ніщо не страшно нам!»
Та не довго Тубалкаїн
Ту ю радість зазнавав:
Скоро вздрів, яке він лихо
Всім людям у руки дав.
Силу маючи страшну,
Дикий люд загомонів:
Люди різались, рубались,
Гризлись гірше од звірів.
Зникла скрізь тоді по світу
Згода братня і любов,
І на землю неповинну

І з'явився меч блискучий з-під могутньої руки (стор. 199).

Скрізь лилась людська кров.
Все те бачить Тубалкаїн
Сам себе він проклинав:
«Нащо смерть страшну у руки
Сам людям я диким дав...»
Кинув він свою роботу
Кинув молота свого,
І журба та сум великі
Обняли тоді його.
Сів замислений і довго
Він не роблючи сидів
І відразу все обличчя
Світ якийсь йому облив.
Скочив він і гори холодний
Розпалив тоді уп'ять
І, розпикши там залізо,
Заходився знов кувать.
І радіючи покрикнув:
«Дам тепер я інше їм
І скую нове знаряддя
Я людям на щастя всім;
Знов воно на землю верне
І любов і братній дух...»
І працюючи невтомно,
Він скував найперший плуг.

І, забувши ворожнечу,
Всі до нього йшли уп'ять
І, плуги узявши в нього,
Почали степи орать.
І оброблене поле
Пишний їм врожай дало,—
Знов тоді в людському серці

Все, що добре, ожило.
І, працюючи, щасливий
Люд тоді на світі став
І нові пісні веселі
Ковалеві заспівав:
Славив плуг важкий та працю
І співав: «Не лиймо кров.
І між нами хай панує
Згода братня і любов!»

СМУТНІ КАРТИНИ.

Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд,—
Смутнії картини, смутні—невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.
Не став-би дивитись, схотів-би забути,
Так сили забути нема:
То ріднії села, то ріднії люди,
То наша Україна сама.

ДО ПРАЦІ.

Праця єдина з недолі нас вирве.
Нумо до праці, брати.
Годі лякатись, за діло святеє
Сміло ми будемо йти.
Праця єдина нам шлях уторує,
Довгий той шлях і важкий.
Що аж до щастя і волі прямує,
Нумо до праці мерщій.
Праця не згине між людьми даремне:
Сонце засвітить колісь,—
Дякою нас тоді люди згадають:
Нум-же, до праці берись.
Хоч у неволі й нещасті звікуєм, —
Долю онукам дамо.
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо.
Сміливо-ж, браття, до праці вставайте.
Час наступає—ходім.
Дяка і шана робітникам щирим,
Сором недбалим усім.

ХЛІБОРОБ.

Я убогий родивсь і в ті дні,
Як вмирать доведеться мені. -
Тільки горе та стомлені руки
Та ще серце, зотліле з муки,
Я зложу у дубовій труні.
Невелике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав:
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.
Скільки поту свого я пролив,
Скільки сил я там положив:
Та дарма, бо поорана нива
Нам давала багатії жнива:
Я не дурно невтомно робив.
Такі жнива зазнав я не раз,
А тепер вже минувся мій час.
Я вже чую: останнє літо
Бачу я золоте своє жито,
Бачу, ниви широкії, вас,
Мої діти зберуть урожай...
Усьому наступає свій край
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і навіки спочину,
Мої-ж діти зберуть урожай.

На тім полі каміння було.
Поле все бур'яном заросло.
Зупинився мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло,
У годину, негоду я там:
Без роботи погано рукам.
Нехай дощ і крізь драну свитину
Січе згорблену працею спину,
А спочинку собі я не дам.
Мої діти—дочки і сини—
Усі вкупі зібравшись вони,
Як почнуть до обіду сідати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні:
І за те, що працюючи зміг
Згодувати і викохати їх.
То про мене в них згадка не згине,
Після мене ще довші години
Моє діло не вмере серед них.
Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
Як вмирать доведеться мені,
То не сором,—ці стомлені руки
І це серце, зотліле з муки,
Положити в дубовій труні...

ПРИЙДЕ.

О, прийде запевне той день,
Що ми відпочинем од мук
І скинем заліза важкі
З ізв'язаних, стомлених рук.
О, прийде запевне той день,
Що гніт, і неволя, і кров—
Все зникне навіки, й тоді
Подолає святая любов.
Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть
Народ—його брат, його друг.
О, прийде він, прийде той день,
І хвальний та радісний спів
Полетиться по світові скрізь
Із уст у людей, у братів.
Про волю і щастя й любов
Казатимуть дивні пісні,
Віщуючи людськості їх
На довгі, довічні дні...

У ТЕМРЯВІ.

Ми вийшли на працю—не сходило сонце,
І досі воно не зійшло,
І досі маленькеє наше віконце
Все темне, як перше, було.
Хоч темрява чорна усіх покриває,—
Ми робим і віримо ми,
Що світ невечірній жаданий засяє
І нам серед ночі й пітьми.
Ще є у нас сила, не внали нам руки,
Ми зможемо гордо знести
Недолю тяжкую і лютії муки
І шлях свій до краю проїти.
Хоч темрява давить, недоля хай гніте.
Хоч, може, того ми й не вздрим,
Як згине те все, та уздрять наші діти
Той світ, що ми вибором їм.
Не тоді нам у полі до бою ставать,
Як вже сонце і сяє і гріє,
І як співи пташинні в повітрі летить,
Усміхаються дні золотії.
Не тоді. Не тоді. Як лютують вітри
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі,—
Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі...

НЕ ЛЯКАЙСЬ.

Не лякайсь, що їй досі хмари,
Страх згори на все навис,
Що навкруг погрози їй свари
І притихло поле їй ліс;
Не лякайсь, що темні ночі
Засліпили кволим очі,
Руки впади в немоцних
І несміливий затих!
Там, де хмари, там і бурі:
Вдарить буря їй розімчить
Всі страховища похмурі,
І засяє знов блакить,
Засміється, ясно гляне—
Все прокинеться приспане,
І воскресне пишній день
Праці, щастя і пісень.
Все, що чується на слух,—
На порозі кращих літ
Вгору голову похилу
Підведе і сміло в світ
Все нечисте, нище, темне,
Все гнітюче, все нікчемне,
Все, що живить рабський страх,
Все розіб'ється на прах.
Майте-ж пранором, надії.

**Знов озвись, оживши, сміх.
Ділом стануться всі мрії
Літ найкращих молодих!
Воскресайте, сонця діти,
Розсипайте щастя квіти,—
Хай сміється всім блакить
І звитязький спів дзвенить!**

НА ПОЛІ.

Блиснули вже коси, упали покоси,
Рядками снопи полягали;
Під сонцем пекучим із лихом гнітючим
У полі усі працювали,
Ні пісні, ні слова, затихла розмова,—
Вся сила пішла на роботу;
З обличчя, як сльози, течуть на покоси
Струмочки гарячого поту.
Вже сонечко нижче, і вечір вже ближче—
Не роблять потомлені руки;
Зійди, нічко, тихо, сховай усе лихо,
Вкрий груди, наболілі з мук.
І ніч наступає, пливе-впливає
І сяє сріблом місяченько...
Вже край і роботі... Забувши турботи,
Сплять батько і доня, і ненька.

ПОДІВИСЬ!

**Подивись: весна устала,
Сиде пишними квітками;
Подивись: веселимптаством
Ожили стени з ланами;
Подивись: в безкраїм небі
Сонце-велетень налає;
Подивись: земнії груди
Хлібороб плугами крає;
Подивись: життя устало,
Дні пишнають золотії;
Подивись—і встань до праці,
Повний сили і надії!.**

ДОН КІХОТ.

В уламках од зброї, з іржавим мечем,
Він гордою їде ходою.
І погляд у нього сияє огнем,
І серце аж рветься до бою.
Меча не пускає він з лицарських рук
І страху ніколи не знає,
Життя його—низка і горя, і мук,
Та иншого він не бажає.
На діло лицарське себе він оддав—
Ставать за малих в обороні,—
І де він неправду і зло зустрівав,
Там сміло він брався до броні.
Найкращії друзі вневняли його,
Що він божевільний без міри,
Та слухавсь він серця самого свого,
А серце не знає невіри.
І він не злякався її разу ні на мить,
А, вірючи сам без вагання,
Казав: хоч омана всім очі сліпить,
Та правди їде панування.
І сил ще таких і нема, її не було,
Щоб мужність правдиву збороли,
І що перед нею неправда і зло
Впадуть, не устоять ніколи.
Що нині не те, як колись, він не знав,

У дивні закоханий мрії,
І дивні страшила по світу шукав,
Драconi і велетні її змії.
Не відав, що тії страшила в наш час
Вже іншу придбали подобу
І, в сяєві злота й пишних окрас,
Мордують людей, як худобу...
Безщасним він сльози утерти хотів
І брався, де треба, до зброї,
А ворог лукавий щочасно дурив
Великого лицаря в бої.
Він їздив по світу, боровся щодня
І часом, було—з вітряками,
І посміхом сталась та горда борня
Із давнього-давня між нами.
Байдуже! За правду все груди свої
Під рани він ставив тяжкії,
І хоч не знаходив на світі її—
На неї не кинув надії.
Умер він, і прості та чисті серця,
Що в серце його прозирали,
Високий той образ за правду борця
Без сміху в душі заховали.
Борця, що ніколи вагання не знав,
Ішов на всі муки він сміло,
Що навіть і посміх його не лякав:
Так вірив у праведне діло...

КВІТЧАНІ СЛЮЗИ.

Сонечко ясне встає,
Теплим промінням своїм
Гладить квітки та пестить,
Сльози обсушує їм
Чисті, як перла ясні:
Сон їм негарний приснивсь,—
Плакали квіти вві сні.
Може, їм снилися ми,
Наше життя без надії,
Кров і кайдани й брехня,
Голод і холод тяжкий...
Хто-ж би того не злякавсь.
Після тих снів страшних
Досі вони ще тремтять,
Досі ще слюзи у них...

ЗЕРНЯТКА.

I.

Щастя хочеш ти зазнати?
Щастя дурно не дається:
Тільки той його придбає,
Хто за нього в бої б'ється,
У великім нашім бої
За нового дня світання
Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання.

III.

Говорять люди: не зідхай,
Чого нема, то й так нехай.
І я говорю: не зідхай,
Коли нема—борись, придбай!..

V.

Гей, по чім дурного знати?
Що розквасив губи й плаче.
Пане-брате, пане-брате,
Той дурний—то ми неначе!—
Всі з зідханнями, з жалями
Озиваються до неба...

Гетьте к бісу з плаксіями.
Нам борців, нам діла треба!..

VI.

На вбогому—лати,
На багачу—шати,
Та не йди сорочки
В дуки позичати:
Коли чим не маєш
Прикрий свою спину,
То йди просить, брате,
В убогу хатину.

XVI.

Ти один, а їх багато?
Ну, так що тобі? Байдуже!—
Більше буде в тебе свято,
Як подужаєш їх, друже.
Де багато—ще не сила,
Дужість міряй не лічбою:
Перевага там, де сміла
Сила духа в правім бою.

XX.

Зламала буря дуб могучий,
Що він зігнутий не схотів,
А верболіз зістався гнучий,
Бо нахилитися умів.
Рабом, нікчемною лозою
Не будь ніколи в час лихий:
Подужай в боротьбі грозою
Або поляж за прапор свій!

XXIV.

Неможливо,—кричать боязкі,—досягти,
Бо добути його—то над людській сили...
Не кричи, а іди і візьми його ти:
Неможливе—це те, що не вдіяв ще смілий.

XXVII.

Хочеш вік прожити марно ти?
То малої добирай мети,
Щоб за тебе нижчая була:
Бо мала—вона її тебе змалить.
Бо низька—вона її тебе знизить,
Бо з дрібною—то дрібні її діла.
Хочеш вік прожити не марно ти?
Вищої шукай собі мети.
Щоб за тебе більшая була,
З великою зростеш і сам,
З нею воля духові її рукам
І великі на ввесь світ діла.

ПРИХОДИТЬ ЧАС.

Приходить час, приходять час—
Сказати кожен мусить з нас,
Чи він народу вірний син,
Чи тільки раб похилий він.
Хай кожен скаже навпростець
І де він стане: чи до тих,
Що, в путах сковані гидких,
Народ і край свій продають
Панам, що кров із нього п'ють,
А чи до сміливих борців,
Що серед бур похилих днів
За рідний край, за нарід свій,
За долю-волю йдуть у бій.
Приходить час—зайнявся світ
І вільним душам шле привіт:
Озвіться всі, хто є навкруг:
Хто нищий раб? Хто волі друг?

МАТИ.

Ізійшло багато ночей,
Сплять великі і малі,
А каганчик все мигоче
В хаті вбогій на столі.
То на мить він погасає,
То ізнов заблима він,
Вбогі стіни осяває,
Стіл і лави коло стін.
Вбого, тихо у тій хаті,
Тільки прядка торохтить;
Не ляга ще їй досі мати,
Син давно спокійно спить.
Світло иноді освітить
Під, де сон його повив;
Спить хлоп'я, рядном укрите,
Бачить море любих снів.
Сниться хлопцеві пахучий
Ліс і луки у квітках,
І пташок рої співучі,
Сниться сонце в небесах.
Сняться забавки без краю,
Сняться радісні дні...
І щасливий усміх грає
На губах йому вві сні.

Спить хлоп'я, щасливе снами,
Прядка-ж тихо торохтить,—
Наболілими руками
Ледве можучи робить,
Довгу нитку витягає
Вбога мати-удова;
В хворих грудях заниває,
Як під гнітом, голова,—
Та не кидає: на сина
Заробляти треба їй...
За годиною година
Іде, усюди супокій;
Каганець самий у хаті
Ледве-ледве миготить...
І пряде бездольна мати...
Син, щасливий снами, спить.

ПАСТУШКИ.

Зморила всіх духота нестерпуча:
Не подиха вітрець на поле й ліс,
Лягла ріка і мертва і блискуча,
Прив'язий лист на дереві повис.
Не чуть пташок,—їх потопила спека...
Як жевріє повітря осяїне...
А далина небесная далека
Пашить, як піч, бо сонце там страшне
Жахтить вогнем, вогняні силе стріли,—
І хилиться все на землі без сили.
Враз чути крик... Біжать хлоп'ята—діти,
То—пастушки... Їм спека півбідн...
До берега, де верби довгі віти
Схиляли вниз до сонної води
І дивляться на нерухому з кручі,
На схилені над нею береги,—
Туди біжать хлоп'ята невгавучі—
І сміх, і гук, і галас навкруги.
Замаяли, мов крильми, сорочками...
«Шлигай, ану!..» І в воду головами.
Жахнувшись об берег хвилі б'ються,
Розбурхані, злякавшись зі сну,
Круг тіл гнучких збілівши, скачуть, в'ються,—
І плеск і крик... Далеко чуть луну.
Хто плаває, хто вглиб пірнати взявся,
Хто бризкатись серед кипучих хвиль,
Он за рогіз Андрійко зазмагався,

З куги плете собі Васюта бриль.
З Демком Павло вже печерують раків,—
Летять з води клешнаті небораки.
Всім весело: у спеці опівденній
Так солодко пеститись у воді,
Із ряскою кушир тягти зеленій,
Ім обплестись та й плавати тоді;
Чи між кугу та осоку залізти,
В гнізді яєць пташиних ізнайти,
Латаття рвать міцне, широколисте,
Ховаючись, ламать очерети
І, до схочу набовтавшись у річці,
Вискакувать; лежачи на травичці,
На сонечку сушитися потроху,
Качатися по травці й по квітках,
Упхати знов у грязь Грицька й Тимоху,
Одягнися, ганяти по кущах,
Чи затулить обидва вуха й воду,
Хитаючись, почати виливать:
«Ой, котику, лий воду на колоду»—
Стрибаючи, так весело гукать.
Так весело!.. «Ану, лиш, хлопці, годі!
Щоб не були рогаті наші в шкоді!»—
Гука Петрусь, а інші поспішають,
Хто не убравсь,—метнулися мерщій
До сорочок і берег покидають.
Синнули всі назад у ліс пустий:
Як табунець цих голубів крилатих,
У пшеницях, зникаючи, летить,
Так хлопчакі поміж дерев креслатих
Покрилися, меткі, в єдину мить.
А де-ж воли? І сліду вже не знати!
Ну, будуть їх до вечора шукати!

ЛІСОВИЙ ЦАР.

(З Гете).

Хто їде в негоду тим лісом густим?
То батько спізнившись, і хлопець із ним.
Обнявши, малого в руках він держить,
Його пригортає, його він пестить.
«Чом личко сховав ти, мій синку малий?»
«Ой, тату, чи бачиш?—он цар лісовий:
У довгій киреї, в короні, дивись!»
«То, синку, тумани навкруг простяглись».
«Мій хлопчику, любий, до мене сюди
На луки зелені ти гратись іди;
В моєї матусі є пиші квітки,
Гантовані злотом тобі сорочки».
«Ой, тату, він кличе на луки ряні,
І квіти, і злото дає він мені».
«Нема там нічого, мій синочку, цить!
То вітер між листям сухим шелестить».
«До мене, мій хлопче, в дібровах густих,
Дочок уродливих побачиш моїх:
Вестимуть таночок і будуть співать,
Співаючи будуть тебе колихать».
«Ой, тату, мій тату, туди подивись:
В танку королівни за руки взялись!..»
«О, ні, усе тихо у темряві там:
То верби старії схилились гіллям».

«Моне, хлопче, вабить урода твоя:
Чи хочеш—не хочеш, візьму тебе я».
«Ой, тату, вже близько, він нас дожене.
Він давить, він душить, він тягне мене!...»
Наляканий батько не їде,—летить...
А хлопець нудьгує, а хлопець кричить.
Добіг він додому, і дивиться він:
В руках уже мертвий лежить його син...

З М І С Т.

Вступ	5
-----------------	---

ОПОВІДАННЯ

Сестриця Галя	21
Ксеся	31
Грицько	51
Украля	61
Кавуни	66
Сам собі пан	77
Без хліба	97
Екзамен	115
Непокірний	127
Хата	144
Панько	163
Батько та дочка	170

ВІРШІ

Перший коваль	199
Смутні картини	205
До праці	206
Хлібороб	207
Прийде	209
У темряві	210
Не лякайся	211
На полі	213
Подивись!	214
Дон-Кіхот	215
Квітчані сльози	217
Зернятка	218
Приходить час	221
Мати	222
Пастушки	224
Лісовий цар	226